

Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Zdeněk Kühn
**IDEOLOGIE APLIKACE PRÁVA
V DOBĚ REÁLNÉHO SOCIALISMU**

Vzor citace:

Kühn, Z. Ideologie aplikace práva v době reálného socialismu. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví.* Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 60-92. Přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

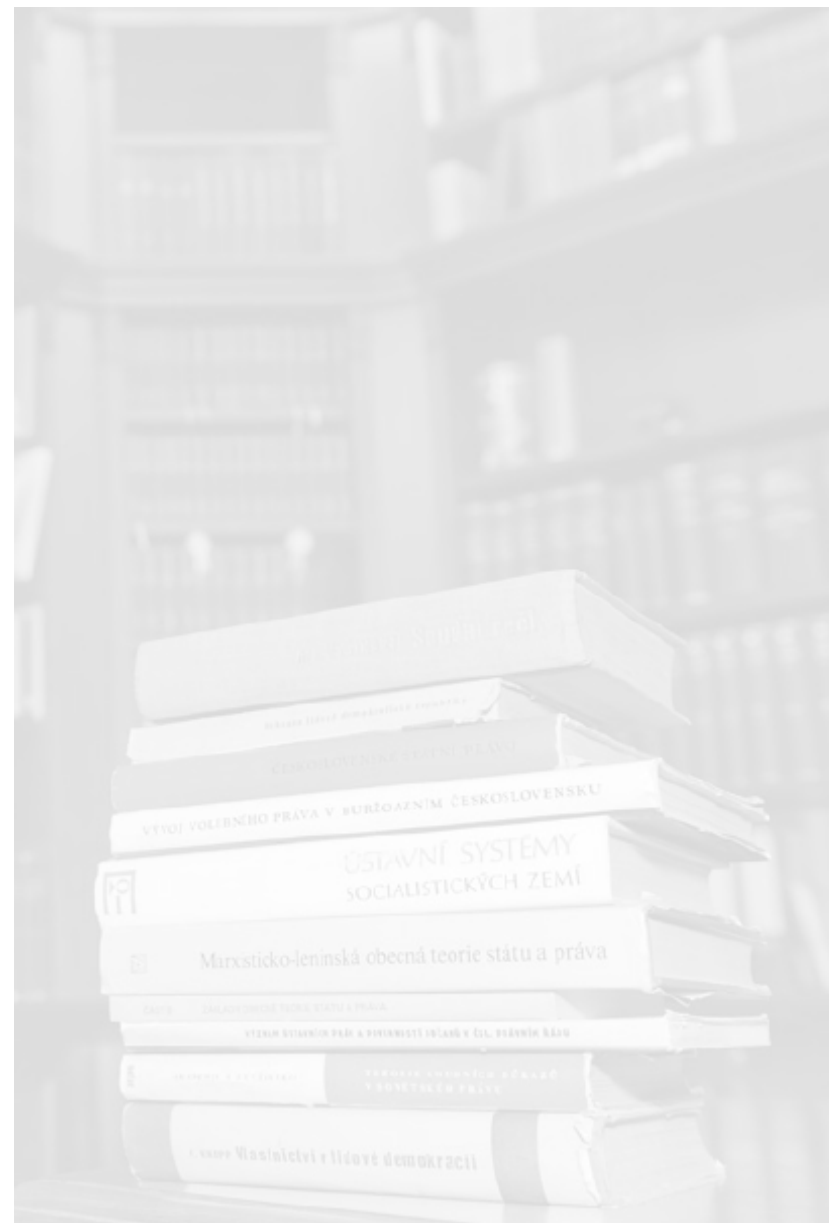
Všechna práva vyhrazena.

Zdeněk Kühn

Ideologie aplikace práva v době reálného socialismu

Obsah

1. Stalinistická ideologie aplikace práva
 - 1.1 Marxistická ideologie práva před nástupem stalinismu
 - 1.2 Stalinistická ideologie aplikace práva a její rozpory
 - 1.2.1 Stalinistická ideologie aplikace práva ve střední Evropě
 - 1.2.2 Příklady stalinistické volné ideologie aplikace práva v soudní praxi
 - 1.2.3 Instrumentální pojetí aplikace práva
2. Vázaná ideologie aplikace práva v 70. a 80. let: rozkvět socialistického textualismu
 - 2.1 Pád stalinistické volné aplikace práva
 - 2.2 Kontradikce mezi rétorickým anti-formalismem a praktikovaným formalismem
 - 2.3 Nový socialistický formalismus 70. a 80. let
 - 2.3.1 Autoritářská koncepce práva a utváření koncepce omezeného práva
 - 2.3.2 Socialistická koncepce statické interpretace práva
3. Pokus o vysvětlení příčin socialistického formalismu a zákonného pozitivismu

IDEOLOGIE APLIKACE PRÁVA V DOBĚ REÁLNÉHO SOCIALISMU

ZDENĚK KÜHN

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Hazard, J. *Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States.* The University of Chicago Press: Chicago, London 1969; Jakab, A. Hollán, M. *Dogmatické dědictví socialismu v dnešním právu: příklad Maďarska.* Právník, 2006, č. 2, str. 185–216; Kühn, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize.* C. H. Beck: Praha, 2005; Markovits, I.S. *Justice in Lüritz.* 50 *American Journal of Comparative Law* 819 (2002); Szabó, I. *The Socialist Conception of Law.* In: *International Encyclopedia of Comparative Law. Volume II. The Legal Systems of the World. Their Comparison and Unification. Chapter 1. The Different Conceptions of the Law.* J. C. B. Mohr: Tübingen 1975; Ulč, O. *Malá doznání okresního soudce,* 68 *Publishers:* Toronto 1974; Varga, Cs. *Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary.* Hungarian Academy of Science, Institute for Legal Studies: Budapest 1995.

Aplikace práva není něčím, co by existovalo samo o sobě nezávisle na externích faktorech. Práce právníků je naplněna teoretickými a velmi abstraktními koncepty. Právníci rozhodují ve světě plném abstraktních pojmů, teorií, doktrín, pravidel a dalších abstraktních standardů. To, jakým způsobem aplikujeme právo, je závislé na *obecně akceptovaných* „vyprávěních“ o povaze soudcovské činnosti. Obsah těchto vyprávění je vyplňován soudcovskou ideologií aplikace práva.¹ Nenechme se přitom mýlit, že tato ideologie obvykle sama sebe prezentuje jen jako pouhou deskripci soudcovské aktivity.²

Ideologie aplikace práva (ať již ideologie soudcovská, exekutivní atp.) je tvořena komplexními vztahy vznikajícími při interakcích mezi názory právní

¹ K tomuto termínu Wróblewski, J. *The judicial application of law.* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1992. V češtině srov. Kühn, Z. *Aplikace práva ve složitých případech. Právní principy v judikatuře.* Karolinum: Praha, 2002.

² To je podstata v zásadě všech učebnic právní metodologie. Samozřejmě, že žádný akademik píšící učebnici právní metodologie není absolutně volný v tom, jak zásady a metody aplikace práva „popíše“, neboť sám je nutně závislý na panujícím „vyprávěním“ o „správné“ aplikaci práva (sankcí za přílišné vychýlení se z panujícího vyprávění je irelevance), současně ovšem každá učebnice právní teorie a metodologie z podstaty věci (s ohledem na vágnost toho, co rozumíme pod samotným pojmem práva a jeho aplikací) plní vůči soudcovské aplikaci práva preskriptivní (nikoliv deskriptivní) funkci. Analogicky to platí též o veškerých dalších aktérech určujících „správné“ způsoby, jak právo aplikovat (nejvyšší soudy, jistým způsobem i političtí aktéři atd.).

doktríny, politické rétoriky o dělbě (či jednotě) moci, očekáváním široké právní komunity i společnosti jako celku, v neposlední řadě též autoreflexí samotných soudců či jiných právníků. Právě ideologie³ aplikace práva určuje „patřičné“ metody výkladu práva soudci, exekutivními orgány atd., ona sama určuje ideální roli soudce či jiného aplikujícího právníka v procesu aplikačního „dotváření“ (resp. podle některých konvencí „jen“ aplikace) práva.⁴

Tezí této kapitoly je, že v průběhu existence komunistického režimu v Československu lze rozlišit dvě hlavní etapy vývoje socialistické ideologie aplikace práva, a to aktivistickou a v zásadě anti-formalistickou ideologii doby stalinismu na straně jedné (s vrcholem kolem roku 1953), a na straně druhé extrémně formalistickou ideologii práva reálného socialismu, která vyvrcholila v 70. a 80. let minulého století.

Doba zločinů stalinismu konce 40. a 50. let, kdy právo sloužilo jen jako zástěrka brutální teroristické praxe orgánů státu, přinesla čistě instrumentální pojetí práva. Pozitivní právo bylo tehdy masově porušováno podle přání a libosti státních orgánů. Instrumentální pojetí práva a ideologie volné soudcovské tvorby práva zasáhly i oblasti víceméně apolitické. Soudce a ještě více prokurátor se stali důležitou postavou vývoje práva, která měla aplikovat před-socialistické právo ve světle nových společenských realit. Celospolečenský aktivismus počátku 50. let zasáhl všechny sféry společenského života, a vyústil též v aktivismus soudcovský.

Stalinistická koncepce práva v sobě zároveň nesla zárodky budoucího extrémního formalismu a zákonného pozitivismu, který se v československém právu plně prosadil po roce 1968. Komunistický právní diskurs měl vždy velmi silné autoritářské znaky. V právním myšlení středoevropských států se prolínala komunistická dogmatická ideologie s legislativním optimismem, tak typickým pro

³ Tato kapitola je věnována aplikaci práva v době středoevropského reálného socialismu. Termín ideologie nicméně volím úmyslně v nemarxistickém duchu. Z marxistického hlediska je pojem ideologie nutně spojen s falešným vědomím. K tomu srov. např. Engels, B. *Dopis F. Mehringovi* (1893): „*Ideologie je proces dosažený tzv. myslitelem vědomě, ale s falešným vědomím. Skutečné jej ovlivňující motivy mu zůstávají neznámé, jinak by samozřejmě vůbec nešlo o ideologický proces. Takže si představuje falešné nebo zdánlivé motivy. Protože jde o myšlenkový proces, odvozuje jak formu, tak obsah z čistého myšlení, ať již vlastního, nebo svých předchůdců. Pracuje tak s myšlenkovým materiálem, který akceptuje bez jakéhokoliv zkoumání jako výsledek myšlení, nepokouší se tedy o jeho nezávislé přezkoumání; jeho původ se mu jeví jako zřejmý a daný [...]*“ (můj překlad z anglické verze na <http://www.marxists.org> [naposledy navštíveno 9. 6. 2007]). Zatímco v marxistické tradici je tedy tento pojem spojen s negativní konotací, zde je používán v přísně neutrálním duchu (ve smyslu K. Mannheima). K dalšímu rozpracování mých tezí mne inspiroval Hynek Baňouch. Srov. k tomu Baňouch, H. *Použití pojmu „ideologie“ při analýze skupinové sdílených přístupů k aplikaci práva.* In: Hloušek, V. Šimíček, V. (eds.), *Dělba soudní moci v České republice,* Masarykova univerzita: Brno, 2004, str. 118–124.

⁴ Blíže Kühn, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize.* C. H. Beck: Praha, 2005, kapitola I., resp. detailně též, dílo cit. v pozn. č. 1.

země bývalého habsburského impéria.⁵ Právní věda se postupně stávala vyhraněně dogmatickou, fungování práva bylo chápáno výlučně mocensky. Došlo tak k něčemu, co např. vynikající maďarský teoretik Csaba Varga nazývá „*degenerací evropského právního pozitivismu*“ ve specifickou verzi „*socialistického normativismu*“.⁶ Právo bylo identifikováno jen a pouze se zákonem, navíc často velmi primitivně pojatým (tedy zákonem zbaveným relevantních hodnot, principů a svého účelu). Analýza relevantních hodnot a jiných v soudobém světě pro výklad práva relevantních standardů byla nahrazena sterilním opakováním několika marxistických frází a rozsáhlými citacemi „svatých“ knih marxismu, o jejichž významu ovšem již téměř nikdo nepřemýšlel a jejichž zpochybnování je zapovězeno.⁷

1. Stalinistická ideologie aplikace práva

1.1 Marxistická ideologie práva před nástupem stalinismu

Marxismus je filozofií historie, ekonomiky a politiky, která si činí nárok na úplný vědecký popis světa a nalezení objektivních pravidel historického vývoje. Ve svých počátcích v 19. století je marxismus kritickou společenskou teorií: jak říká W. Sadurski, „*marxismus byl ve své podstatě kritický: byl proti, nebyl pro něco*“.⁸ Samo Marxovo chápání práva je jednoznačně sociálně kritické, když charakterizuje právo jako „*vůli vládnoucí „třídy povýšené na zákon*“.⁹ Pokud bychom se snažili nalézt nějakou filozofii práva u autorů, kteří nebyli právními filozofy, a o právo se zajímali spíše jen jako o vedlejší fenomén jejich celkové analýzy společnosti, byla by to jistě ideologie radikálního anti-pozitivismu.

Marxistické koncepce nutně prodělaly zásadní proměnu v okamžiku, kdy se staly oficiální ideologií nově založeného sovětského státu. Tehdy se od sebe také

⁵ Srov. analýzu v článku Alani, G. By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe. 43 American Journal of Comparative Law 93 (1995).

⁶ Varga, Cs. Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary, Hungarian Academy of Science: Budapest, 1995, str. 83 a n. Socialistický normativismus je termín, který pravděpodobně poprvé kriticky použil I. Szabó v 70. letech. Srov. Szabó, I. The Socialist Conception of Law. In: International Encyclopedia of Comparative Law. Volume II. The Legal Systems of the World. Their Comparison and Unification. Chapter 1. The Different Conceptions of the Law. J. C. B. Mohr: Tübingen, 1975, str. 49.

⁷ Pro názor, že ve svém nekritickém pojmání klasiků marxismu-leninismu se socialistický typ právní kultury blíží až náboženskému právnímu systému (s jeho rolí „svatých“ knih), srov. Hazard, J. Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States. The University of Chicago Press: Chicago, London 1969, str. 521.

⁸ Sadurski, W. Marxism and legal positivism. In: Galligan, D. J. (ed.) Essays in Legal Theory, Melbourne University Press: Victoria, 1984, str. 189 (zvýraznění v originále).

⁹ Marx, K., Engels, B. Spisy 4. SNPL: Praha, 1958, str. 443.

začal vzdalovat marxismus v zemích, kde se stal vládnoucí a jedinou přípustnou ideologií, a v západoevropských zemích, kde byl jen jednou z mnoha politických teorií.¹⁰ Podle marxistických doktrín měl stát zmizet s postupným utvářením komunistické společnosti. Tyto předpovědi byly načrtnuty B. Engelsem v Anti-Dühringu, kde Engels argumentoval, že stát „*odumře*“¹¹, a byly posléze následovány V. I. Leninem. Podle Lenina stát, který je důsledkem úspěšně realizované socialistické revoluce, není státem v běžném slova smyslu. Na rozdíl od kapitalistického či feudálního státu, který je založen na utlačování většiny menšinou, socialistický stát představuje vládu většiny proletářů nad hrstkou bývalých vykořisťovatelů: „*A toto potlačování je možno sloučit s rozšířením demokracie na tak převážnou většinu obyvatelstva, že počíná mizet potřeba zvláštní mašinerie k potlačování. Vykořisťovatelé nejsou přirozeně s to potlačit lid bez velmi složité mašinerie sloužící k provádění tohoto úkolu, lid však může potlačit vykořisťovatele i velmi jednoduchou „mašinerií“, téměř bez „mašinerie“, bez zvláštního aparátu, pouhou organizací ozbrojených mas [...]*“¹²

V budoucí beztřídní komunistické společnosti, kde nebudou vládnoucí ani ovládané třídy, měl být státní aparát zcela zbytečným. Přistoupíme-li na marxistický předpoklad, že jediným účelem státu je ochrana vládnoucí třídy, je takovýto závěr zcela logický. Bez ovládané třídy není ani důvod pro mocenské struktury státu a jeho bezpečnostní aparát. Zbytečným se stává i právo, chápeme-li ovšem právo v marxistickém pohledu jako mající vždy prvky zajišťující třídní dominanci a vybavené vždy nezbytnou státní sankcí a státním vynucením. Podle Lenina si totiž lidé „*ponenáhlu zvyknou zachovávat elementární pravidla společenského soužití, od pradávna známá, opakující se po tisíciletí ve všech předpisech společenského soužití [...]*“¹³

¹⁰ Z hlediska západních marxistů byla diskutabilní samotná marxistická povaha společností ve státech reálného socialismu. Srov. jednu z nejdůležitějších právních studií soudobého sofitikovaného západního marxismu: Collins, H. Marxism and Law. Clarendon Press: Oxford, 1982, str. 2 a 15.

¹¹ Příslušná pasáž zní takto: „*Stát byl oficiálním představitelem celé společnosti, jejím souhrnem ve viditelnou korporaci, avšak byl jím pouze dotud, dokud byl státem oné třídy, která sama pro svou epochu zastupovala celou společnost: ve starověku stát státních občanů-otrokářů, ve středověku stát feudální šlechty, v naší době stát buržoasie. Tím, že se stát nakonec skutečně stává representatem celé společnosti, činí sám sebe zbytečným [...]* Na místo vlády nad osobami nastupuje správa věcí a řízení výrobních procesů. Stát se „*neodstraňuje*“, odumírá.“ Engels B., Anti-Dühring, Svoboda: Praha, 1947, str. 239. Pro nový (a velmi zajímavý) výklad této myšlenky srov. Collins, cit. výše, pozn. č. 10, na str. 100 a n.

¹² Lenin, V. I. Stát a revoluce. Učení marxismu o státu a úkoly proletariátu v revoluci. Svoboda, Praha, 1949, str. 91–92.

¹³ Tamtéž, str. 91. Srov. Kelsen, H. The Communist Theory of Law. F. A. Praeger: New York, 1955, str. 38 (Kelsen namítá, že důvody pro protiprávní jednání nejsou zdaleka dány jen materiální nerovností třídní společnosti. „*Předpovědi bezstátní společnosti bez práva a přesto disponující dokonalou spravedlností jsou utopickými vizemi stejně jako mesianistické Království Boží, ráj budoucnosti.*“).

V tomto smyslu ovšem odumření státu znamená nejen zánik práva – podle marxistické teorie sociálního systému nezbytně spojeného se státem –, ale také nahrazení práva jako komplexního sociálního systému jiným normativním systémem zcela jiné kvality,¹⁴ mnohem jednodušším a vyjadřujícím zájmy všech členů komunistické společnosti. Nový normativní systém měl být aplikován víceméně spontánně, „*společenské morální sankce se stanou alternativou existujících sankcí právních a postupem času je zcela nahradí*“.¹⁵ Soudní a politická moc státu není zrušena: je „*absorbována [...] samotnou společností*“.^{16 17}

Sovětské právní školy 20. let (Stučka, Reisner, Pašukanis aj.) následovaly Engelsovy a Leninovy teze a pokusily se vytvořit utopické teorie o brzkém konci práva v socialismu. Autoři první sovětské dekády vytvořili plejádu marxistických teorií vysvětlujících vztahy mezi státem a právem v socialistické společnosti a nevyhnutelný konec práva v sovětském státě. Sovětské právo bylo „*buržoazním právem bez buržoazie*“, odsouzeném k rychlému konci.¹⁸ Anti-pozitivistické sovětské doktríny dosáhly praktického uplatnění zejména během etapy válečného komunismu za sovětské občanské války. Staré carské právo bylo zrušeno a namísto něj revoluční soudy aplikovaly „*třídní revoluční vědomí*“. Šlo o jeden z mála případů úplné právní diskontinuity s předchozím právním systémem, který samozřejmě přivodil anarchii.

¹⁴ Shodně Collins, cit. výše, pozn. č. 10, na str. 106 a n. (zdůrazňuje, že právo i podle marxistů bude muset existovat i po zániku státu, byť jej marxisté odmítnou formálně označit jako právo, neboť tento normativní systém ztratí v podmínkách beztřídní společnosti své spojení se státem, ztratí svůj třídní a represivní charakter a dostane rysy spíše manažerské správy nové komunistické společnosti). V podstatě podobný názor vyslovuje Viktor Knapp ve své práci Filosofické problémy socialistického práva. Academia: Praha, 1967, str. 58 a n., nebo z nejnovějších prací věnovaných vztahu práva a marxismu Campbell, J. An Analysis of Law in the Marxist Tradition. The Edwin Mellen Press, 2003, str. 38 a n.

¹⁵ Tumanov, V. A. Contemporary Bourgeois Legal Thought. A Marxist Evaluation of the Basic Concepts. Progress Publishers: Moscow, 1975, str. 107.

¹⁶ Tak to vysvětluje soudobá přední teoretička marxistické teorie práva Janet Campbell, srov. její práci cit. výše, pozn. č. 14, na str. 40.

¹⁷ „*Naprostu nepopíráme, že jsou možné a nevyhnutelné excesy jednotlivých osob, jakož že i bude nutno potlačovat takové excesy. Ale za prvé, k tomu není třeba zvláštní mašinérie, zvláštního potlačovacího aparátu, to bude dělat sám ozbrojený lid prostě a snadno, jako kterýkoli hlouček civilizovaných lidí trhá od sebe i v dnešní společnosti rváče nebo zabírá z násilného ženy. A za druhé víme, že hlavní sociální příčinou excesů, spočívajících v nedbání pravidel společenského soužití, je vykořisťování mas, jejich bída a chudoba. S odstraněním této hlavní příčiny začnou excesy nevyhnutelně odumírat. Nevíme, jak rychle a v jakém pořadí, víme však, že odumírat budou. S jejich odumíráním odumře i stát.*“ Lenin, cit. výše, pozn. č. 12, na str. 92.

¹⁸ Pašukanis, E. B. The Soviet State and the Revolution in Law (rusky 1930). In Hazard, J. N. (ed.), Soviet Legal Philosophy. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press, 1951, str. 279. Srov. český Sovětské právní myšlení ve 20. letech (překl. Sodomková a Oborská, předmluva F. Šamalík). Svoboda: Praha, 1968.

Po konci občanské války Lenin nařídil připravit nové kodexy, které byly intelektuálně ovlivněny tehdy novými německými kodifikacemi práva trestního a občanského. Ve srovnání s německými vzory však byly podstatně zjednodušené.¹⁹ S koncem válečného komunismu a s „pozitivizací“ sovětského práva novými kodifikacemi nemizí vliv sovětských anti-pozitivistických právních škol. Teprve když Sovětský svaz začíná být na sklonku 20. let plně kontrolován J.V. Stalinem, nastává definitivní konec první vlny marxistického právního myšlení v SSSR.

1.2 Stalinistická ideologie aplikace práva a její rozpory

Na konci 20. let se idealistické předpovědi o brzkém konci státu a práva stávají pro totalitární stát zcela nepřijatelné. Nové teoretiky při eliminaci staré anti-pozitivistické školy nijak neovlivnilo ani to, že předpoklady o brzkém konci práva byly věrné původním marxistickým klasikům. Nejvýznamnější představitel staré anti-pozitivistické školy Pašukanis nejprve na počátku 30. let provádí zásadní sebekritiku, a na sklonku 30. let je „zmizel“ ve stalinských gulazích.

Nový koryfej sovětské právní vědy, nechvalně proslulý žalobce politických procesů Andrej Vyšinskij, v duchu nové Stalinovy doktríny²⁰ odmítl názory Pašukanise a jeho soupeřů, že právo musí odumřít již v aktuální fázi vývoje sovětského státu.²¹ Naopak za stávající situace stát a právo plní důležitou roli ochrany socialistického státu proti jeho vnějším i vnitřním nepřátelům. Odumření státu a práva nastane teprve v komunismu, kdy si lidé navyknu na dodržování základních pravidel bez jakékoliv potřeby jejich vynucování mocenským aparátem.

Nová stalinistická koncepce práva a jeho aplikace trpěla vnitřními rozpory. Na jedné straně koncepce stalinského práva dostává jednoznačné pozitivistické a formalistické tendence. Stalinští právníci identifikují právo jen a pouze se státem a se státním donucením. Každá norma k tomu, aby si mohla činit nárok na to být právem, musí být podle marxistických teoretiků počínaje stalinistickým

¹⁹ Srov. Knapp, V. Velké právní systémy: úvod do srovnávací právní vědy. C. H. Beck: Praha, 1996.

²⁰ Stalin, J. V. The Right Deviation in the Communist Party of Bolsheviks (projev z roku 1929). In: Hazard J. N. (ed.) Soviet Legal Philosophy. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press, 1951, str. 227 a n. Stalin platnost této teze dále rozšířil ve svém projevu na stranickém sjezdu z roku 1939. Podle Stalina je sice Engelsův názor o nezbytném odumírání státu v socialismu správný, je to však možné jen za předpokladu, že socialismus „*zvítězil ve všech – nebo ve většině – státech, že socialistické obkličení kapitalistických zemí mezitím nahradilo současně kapitalistické obkličení Sovětského svazu, že nebezpečí vnějšího útoku není aktuální, a proto neexistuje ani jakákoliv potřeba posilování role armády a státu*“.²¹ Tamtéž, str. 345. Texty anglicky přístupné též na <http://www.marxists.org> [naposledy navštíveno 9. 6. 2007].

²¹ Viz Vyšinskij, A. J. Hlavní úlohy sovětské socialistické právní vědy (přel. P. Paul). 1. vydání. Orbis: Praha, 1950.

směrem vytvořeným v 30. letech opatřena státním donucením. Centrem teoretického studia právní vědy se pozvolna stávají pouze „normy“, tedy nikoliv normy skutečně aplikované jako právo ve společnosti, ale normy identifikované s textem právního předpisu.²²

Na druhé straně se ovšem tyto pozitivizující tendence dostávají do rozporu s aktivistickým přístupem stalinistické právní praxe k aplikaci práva, kde stalinistický režim buduje specifickou koncepci ideologie volné aplikace práva. Vnitřní tenze mezi socialistickým normativismem, prosazovaným zčásti právní vědou, a praktikovaným anti-pozitivismem, který je nezbytný k úspěšné společenské transformaci stejně jako k široce realizovaným represím, se vyřeší teprve po pádu stalinského režimu, kdy v socialistické právní vědě definitivně zvítězí formalistické a pozitivistické tendence, jakkoliv to sama socialistická právní věda nikdy výslovně nepřipustí.

1.2.1 Stalinistická ideologie aplikace práva ve střední Evropě

Jak ve své přednášce uctívající Stalina krátce po jeho smrti říká V. Knapp, Stalinův vzor právníky učil, že „[...] úkol vědy není ve scholastickém, dogmatickém a formalistickém uvažování, neplodném jak biblický fikovník, jak jednou řekl akademik Vyšinskij o buržoasní právní vědě, nýbrž že místo vědy je v přední bojové linii, že vědecká pracovna je kovárna, v níž se kovají zbraně pro boj dělnické třídy. I v dílně právního vědce se kovají tyto zbraně, i jeho místo je v přední bojové linii. Avšak v přední bojové linii bojují i právní praktikové, právníci v justici, administrativě i hospodářském sektoru, kteří vykládají a uplatňují naše socialistické právo.“²³

Nelze asi lépe vystihnout anti-formalistickou a anti-pozitivistickou ideologii, která se v oblasti aplikace práva na počátku 50. let v tehdejší Československu vytvořila. Aktivistická koncepce aplikace práva přitom nebyla nijak náhodná ani nebyla pouhým důsledkem shody okolností. Stalinistická ideologie stavěla na aktivismu jednotlivců, vždy ochotných přispět k vývoji socialistické společnosti. V deskripci systému samotného to byla éra budování socialismu spojená s každodenním bojem s nepřáteli revoluce a socialismu. Bylo by v tomto smyslu podivné, pokud by právníci, ač spíše páriové na novém společenském žebříčku, stáli v každodenním budovatelském boji vznikajícího totalitárního státu stranou.

Ostatně samotná socialistická zákonnost byla ve svém stalinském pojetí vnímána jednoznačně pragmaticky a instrumentálně. Stalinistická doktrína zdůrazňovala, že sovětský stát je diktaturou proletariátu, která kombinuje „novou“ diktaturu velké většiny obyvatelstva proti menšině bývalých vykořisťovatelů, a „no-

²² Aržanov, M. A., Kečekjan, S. F., Maňkovskij, B. S., Strogovič, M. S. Teória státu a práva. SAVU: Bratislava, 1950, str. 106.

²³ Knapp, V. Význam Stalinových statí „Ekonomické problémy socialismu v SSSR“ pro právní vědu. Orbis: Praha, 1953, str. 6.

vou proletářskou demokracii“.²⁴ V tomto komplexním vztahu měla socialistická legalita jednoznačně instrumentální roli, sloužící efektivnímu fungování nového „státu pracujících“, a právě proto umožňující výjimky z principu zachování zákonnosti ve státním zájmu. Socialistická zákonnost byla prázdou formou bez jakéhokoliv významu. Zákon byl aplikován tehdy, pokud to bylo politicky účelné. Středoevropské státy konce 40. a 50. let minulého století následovaly svůj sovětský vzor a vytvořily brutální diktatury založené na kultu osobnosti a vládě omezené oligarchické skupiny členů nejvyššího vedení komunistické strany.

Teoretické ospravedlnění aktivistické role socialistického soudce na počátku 50. let našli právníci ve Stalinově učení o jazykovědě. V sérii článků publikovaných v listu sovětské komunistické strany Pravda v roce 1950²⁵ Stalin tvrdil, že nikoliv toliko základna určuje obsah a povahu nadstavby, ale i nadstavba může ovlivnit samotnou základnu. „Nadstavba je vytvářena základnou, to však vůbec neznamená, že jen odráží základnu, že je pasivní, neutrální, lhostejná k osudu své základny, k osudu třídy, k charakteru zřízení,“ říká Stalin. „Naopak, nově zřízená nadstavba se stává obrovskou aktivní silou, aktivně napomáhá své základně, aby se zformovala a upevnila, činí veškerá opatření k tomu, aby pomohla novému řádu zničit a zlikvidovat starou základnu a staré třídy.“²⁶

V marxistické rétorice to znamenalo, že elementy nadstavby, například právo, byly s to ovlivnit a utvářet základnu, to jest společnost, její základní charakter a společenské vztahy. Stalinovy články opakovaně napadaly ty, kteří se při výkladu marxistických tezí chytají za slovíčka a gramaticky vykládají základní marxistické teze. Ačkoliv Stalin výslovně právo nezmiňuje, jeho teze slouží dost dobře k aktivnější roli právníků při odstranění (z hlediska nového režimu) starého a nepotřebného řádu a jeho tříd, a byly také právníky obšírně rozebírány.²⁷

1.2.2 Příklady stalinistické volné ideologie aplikace práva v soudní praxi

Komunistické převrasy na konci 40. let ve střední Evropě vytvořily ideální podmínky pro vytvoření režimu založeného na vypjaté ideologii volné aplikace práva. Zdůrazňovaly se vypjatě teleologické metody aplikace práva. Správnost aktu aplikace práva nebyla pojmána jako důsledek mechanické interpretace zákona, nýbrž korespondovala s cíli režimu a politikou komunistické strany, přičemž vztah takto pojaté správnosti k textu zákona měl spíše sekundární povahu.

²⁴ Aržanov et al., cit. výše, pozn. č. 22, str. 202 a n.; srov. také na str. 217 („stát novým způsobem (proletářským) diktátorský a novým způsobem (proletářským) demokratický“).

²⁵ Původně publikováno v Pravdě 20. 6. 1950, 4. 7. 1950 a 2. 8. 1950. Česky Stalin, J. V. O marxismu v jazykovědě. Svoboda: Praha, 1950.

²⁶ Tamtéž, str. 6.

²⁷ Srov. pro Polsko Hazard, cit. výše, pozn. č. 7, str. 82 a n.; pro NDR Markovits, I. S. Justice in Lüritz, 50 American Journal of Comparative Law 819 (2002), zejm. str. 842; pro ČSR Bartuška, J. Základna a nadstavba v práci J.V. Stalina „O marxismu v jazykovědě“ – závěry pro otázky státu a práva. Právník, 1951, č. 2, str. 72.

V tomto smyslu samozřejmě „jakýkoliv právní princip, jakýkoliv právní předpis, jakýkoliv právní institut vždy slouží a má sloužit zájmům vládnoucí třídy“. ²⁸ V novém socialistickém státě tedy mělo právo sloužit zájmům pracujícího lidu, který byl domněle onou vládnoucí třídou, ovšem co jsou ony zájmy, určoval „bojový předvoj“ pracujícího lidu, tedy komunistická strana, resp. úzká vrstva jejích předáků. Formalistické odůvodnění se tak brzy stalo nekompatibilní se systémovou změnou společenského režimu, protože bylo v jasném rozporu s potřebami nového státu a jeho nových vládců.

V roce 1949 začala vycházet nová Sběrka rozhodnutí československých soudů. Tato sbírka zvýraznila kýžený anti-formalismus „lidové“ justice již na prvé stránce editoriale prvního sešitu. Rozhodování „zlidovělých soudů“ mělo odpovídat „lidovému pojetí spravedlnosti“. ²⁹ Organizovaný útok na právní formalismus v justici započal současně se změnami na Nejvyšším soudu a s ustavením Státního soudu, zvláštního tribunálu vytvořeného pro politické delikty. ³⁰ Stoupající teror stalinistického režimu, personální čistky na soudech, v akademii, přísun nových soudců a v neposlední řadě výuka soudců v marxismu-leninismu dále přispěly k proměně soudcovské ideologie aplikace práva.

V následující analýze se pokusím prokázat, že stalinistická koncepce soudce a soudcovské aplikace práva v průběhu 50. let vytvořila jasný a zřetelný ideál, který byl opakovaně ve Sbírce rozhodnutí československých soudů ilustrován a editorskými poznámkami opakovaně zvýrazňován. Jak ukazuje velká různorodost soudů (včetně prvostupňových), jejichž aktivistická rozhodnutí byla ve Sbírce publikována, lze přinejmenším vyslovit hypotézu, že ideál stalinistické volné soudcovské aplikace práva pronikl z programových hesel komunistických ideologů hluboko do komunistické justice. ³¹

První aktivistické rozhodnutí ve Sbírce rozhodnutí československých soudů pochází z podzimu 1949. Styl a argumenty tohoto rozhodnutí se radikálně liší od předchozí kazuistiky. V tomto rozhodnutí československý Nejvyšší soud potvrdil trest velezrady a osm let vězení pro katolického kněze vynesený Státním soudem. Fakta případu jsou tragikomická, Státní soud a posléze Nejvyšší soud však této kauzy využily k teatrální ukázce nového komunistického stylu soudcovského odůvodnění a rétoriky. Kněz odmítl poskytnout poslední pomazání ženě proto, že byla členkou komunistické strany, a takto donutil tuto věřící ženu (ale současně i komunistku) ze strany vystoupit. Nejvyšší soud zopakoval dlouhé pasáže Státního soudu, které dlouze popisují kriminální roli Svatého

²⁸ Bartuška, práce cit. v předešlé pozn., na str. 75.

²⁹ Sběrka rozhodnutí československých soudů (dále jen Sb. s. r.), rok 1949, str. 1 (text odkazuje na zákon č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví – blíže k otázce zlidovění soudnictví viz dále v tomto svazku, kapitola „Socialistická justice“).

³⁰ Zákon č. 232/1948 Sb., o státním soudu.

³¹ Pro detailní kazuistiku srov. práci cit. výše, v pozn. č. 4.

stolce a katolické církve v českých a světových dějinách, počínaje již husitstvím; jednání dotyčného kněze bylo ve smyslu logiky rozhodnutí jen malým kolečkem v soukolí tohoto velkého zločinného mechanismu. ³²

V raném socialistickém období komunistický režim bral své hodnoty a historické poslání velmi vážně. Éra 50. let minulého století ve střední Evropě názorně ukázala specifickou povahu socialistické právní kultury a její kvazi-religiózní charakter. Rozhodnutí, která otevřeně nerozvádí marxistickou politiku, jsou kritizována. ³³ Když Inga Markovits sleduje první socialistické soudce, všímá si, že tito soudci „následují stranické příkazy jako věřící osoba následuje radu kněze: protože si myslí, že s největší pravděpodobností má pravdu. Jejich důvěra v autoritu Strany je reflexí jejich víry v poslání Strany. Důvěra v socialismus způsobila, že mnoho ‚lidových‘ soudců slepě následuje stranické příkazy.“ ³⁴

Soudci nebyli pouhými rozhodci jednotlivých kauz, ale mnohem spíše „misionáři socialismu“, ³⁵ šířícími osvětu a soustavně vzdělávajícími široké masy pro brzký příchod komunismu. Během stalinismu je poslání soudců zcela otevřeně politické, soudci mají jasně artikulovat marxistickou politiku a její principy ve svých rozhodnutích. Například v politickém procesu proti údajným pachatelům protistátní trestné činnosti v roce 1952 začíná Státní soud odůvodnění vskutku vzletně: „Souzený případ je jedním z těch mála, kde se setkáváme s příslušníky dělnické třídy, kteří měli být ostatním občanům vzorem a příkladem. Zklamali. Jeden tak, druhý onak, ale všichni stejně škodlivě. Nevěřili sobě a národu, věřili však nepříteli, usilujícím o zničení našeho státního zřízení. Někteří počítali dokonce s válkou a byli by ochotni postavit se po boku oněch nepřátel proti vlastnímu národu. Jejich činnost, i když zůstala nakonec bez výsledku, byla přece značně společensky nebezpečná.“ ³⁶

Obvinění dostávali od soudů disponujících „vševědoucí“ doktrínou marxismu-leninismu rady nejrůznějšího, často velmi kuriózního, charakteru. Vysvětlovali údajný pachatel protistátní trestné činnosti zahořklost vůči republice svými bytovými problémy, Státní soud ho neváhal poučit, že „kdyby byl ukázněným občanem republiky, musil by také uznat, že jisté potíže v otázce bytů byly přivoděny ke konci války zákeřně právě těmi, v jejichž prospěch nyní ilegálně pracoval.“ ³⁷ Jiný

³² Rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSR z 30. 9. 1949, sp. zn. To 144/49, Sb. s. r. č. 51/1949, str. 66–75.

³³ Srov. editorskou poznámku k rozhodnutí okresního soudu z 1. 6. 1949, sp. zn. C III 94/49, Sb. s. r. č. 239/1949, str. 324 (na str. 327). Podobně Inga Markovits, podle níž východoněmečtí okresní soudci byli kritizováni za tom, že nejsou „aktivní“ a že jsou „nepolitičtí“ a že se nezapojují do „zásadních politických diskusí“. Markovits, cit. výše, pozn. č. 27, na str. 847.

³⁴ Tamtéž, str. 845.

³⁵ Tamtéž, str. 842.

³⁶ Nepublikovaný rozsudek Státního soudu ze dne 26. 6. 1952 ve věci vedené pod sp. zn. 1 Ts II 84/52 (trestný čin velezrady), str. 5.

³⁷ Tamtéž, str. 10.

údajný pachatel „na místo toho, aby se věnoval ušlechtilé čtbě, kterou má k dispozici lidově demokratická mládež, holdoval kultuře západní civilizace v morsakorovské snůšce krváků“.³⁸ A ještě další údajný pachatel „nepochopil jedno: socialisaci vesnic, potřeby kolektivu a charakter člověka. Kdyby se byl oprostil hned od počátku od sobectví, kdyby sledoval úsilí po nejrychlejších docílení pokroku mechanisace hospodářství, kdyby jako rozumný člověk uznal přednost obecného zájmu nad chamtivostí jedince a kdyby stál ve slově sledujícím dobro a nikoliv zlo, pak by měl jiný vztah i ke svým povinnostem loyálního občana státu a nebyl by se dostal do rozporu se zákonem. [...] Žil tedy dosud v zajetí buržoasně-kapitalistického nazírání na soukromo-kapitalistické podnikání.“³⁹

Raná éra socialismu ve střední Evropě byla velmi optimistická co se týče budoucnosti socialismu sovětského typu a vědeckého potenciálu marxismu-leninismu ingerovat do všech oblastí lidského života, tedy rovněž do oblasti soudcovského rozhodování. Soudce měl rozhodovat ideologicky a neskrývat to za neprůhlednou hradbou právního formalismu. Rozhodnutí mnoha soudů jsou plná marxistických fráží, neustále opakujících fundamentální rozdíl mezi právním systémem buržoazní společnosti založené na vykořisťování člověka člověkem na jedné straně, a spravedlivým systémem socialistickým na straně druhé.⁴⁰ Nahlížeje optikou budování socialismu, např. prostituce není pro soudce ničím jiným než „pozůstatkem z dřívější kapitalistické společnosti“.⁴¹

Pro středoevropské právníky navyklé na tradiční pozitivistické názory a dogmata muselo být pravděpodobně šokující, když jim nový komunistický ministr Fierlinger vykládal, že právo je věcí politickou a že soudce je politickou bytostí, která má daleko do mechanického stroje bezduše aplikujícího text zákona na fakta daného případu: „Je-li soudce dobrý marxista, zkušený praktik, kulturní a vzdělaný člověk, lze říci, že devětadevadesát procent jeho rozsudků má politický význam a je nejlepší formou popularizace sovětských zákonů a popularizace usnesení strany.“⁴²

Podobně polský Nejvyšší soud zdůrazňoval, že socialistický soudce interpretující právo musí vzít v potaz cíle socialistické politiky. Formalismus buržoazního soudnictví, jeho slovní hrátky s abstraktními právními koncepcemi, neschopné identifikovat ekonomické a třídní determinace, neměly ve výkladu socialistického práva místo. Socialističtí soudci aplikující právo si musí být vědomi smyslu zákona; jejich konečným cílem je dodržování socialistické zákonnosti,

³⁸ Tamtéž, str. 10.

³⁹ Tamtéž, str. 11.

⁴⁰ Srov. např. rozhodnutí civilního pléna polského Nejvyššího soudu z února 1955 publikované in: Państwo i Prawo (1955) sv. 10 (7/8), str. 290.

⁴¹ Rozhodnutí krajského soudu z 2. 11. 1953, sp. zn. 2 To 158/53, Sb. r. tr. č. 23/1954, str. 48.

⁴² Fierlinger, Z. Úloha našich soudů a prokuratur v upevňování socialistického vlastnictví a pracovní kázně. Právník, 1952, č. 7, str. 419, na str. 427 (cituje Kalinina).

ochrana zájmů pracujících, zájmů lidu a pracující inteligence. Interpretace je ze své podstaty flexibilní, musí jít mimo literu zákona, pokud se to jeví soudci nezbytné: interpretace se tedy nesmí redukovat jen na následování zkonstatovaných slov zákona. Soudce si musí být vědom, že právo vyjadřuje vůli širokých mas obyvatelstva.⁴³

V pozoruhodném článku publikovaném v prvním čísle prvního ročníku Socialistické zákonosti, reflektujícím absurditu doby stalinismu, kde vážné míněné úvahy dostávají nádech úvah tragikomických, kritizuje generál-major Jaroslav Kokeš údajný „nedostatek političnosti a stranickosti našich rozhodnutí“.⁴⁴ „Velmi silně ještě působí,“ všímá si autor, „hlavně u starších soudců, strašidla z buržoazní právní výchovy o nepolitičnosti práva, o nestranickosti soudů, o buržoazní soudcovské nezávislosti apod.“ S odkazem na své zkušenosti „s naším pracujícím lidem v továrnách a v JZD“, generál-major Kokeš takto popisuje zájem pracujícího lidu o soudcovská rozhodnutí: „Často se stane, že soudruzi přicházejí s rozsudkem v ruce, současně mi předkládají Rudé právo a říkají: ‚Soudruhu, jak je to možné, že v Rudém právu, které nám denně osvětluje linii naší strany při budování socialismu, se píše to a ono a v rozhodnutí soudu se píše pravý opak?‘ [...] Co to dokazuje? Dokazuje to, že naši soudci podceňují význam úvodníků a zásadních článků Rudého práva – někdy se snad s nimi ani neseznamují – a rozhodují odtrženě od denního života naší rodné strany i naší společnosti. Naš pracující lid to ihned vycítí a právem je pak nespokojen s naším rozhodnutím. Je proto oprávněný požadavek našeho pracujícího lidu, aby rozhodnutí soudu bylo politicky i právně výstižně odůvodněno.“⁴⁵

Neznamená to snad, že se socialističtí soudci 50. let stali právními realisty. Právě naopak. Staré kontinentální dogma jediného správného rozhodnutí, k němuž lze dojít na základě dedukce ze zákona či z právních principů, dostalo novou živnou půdu pro svůj další rozvoj. Nyní to již není logika zákona či neomylná právní dogmatika, ale schopnost porozumět vědeckým doktrínám marxismu-leninismu, která umožňuje soudci nalézat jediné správné odpovědi na výklad práva stejně jako nalézat „objektivní“ pravdu ve skutkových sporech. Protože marxismus-leninismus byl jedinou správnou vědou, jeho znalost sama o sobě umožňovala nalézat správné odpovědi na výklad práva i nalézání otázek faktických.⁴⁶

⁴³ Rozhodnutí polského Nejvyššího soudu (plenární zasedání trestní části soudu) z 14. 3. 1950, publikováno v čas. Państwo i Prawo (1950), sv. 5, č. 7, str. 146.

⁴⁴ Kokeš, J. Za lepší rozhodování našich soudů. Socialistická zákonost, sv. 1 (1953), č. 1, str. 11.

⁴⁵ Tamtéž, str. 12 (moje zvýraznění; fakt, že slovo „politicky“ předchází slovo „právně“ není jistě náhodný).

⁴⁶ Jak uvádí I. Markovits, „socialistické právo věří v materiální spravedlnost: znalo odpovědi (i když se ony odpovědi měnily s během doby), a proto muselo garantovat, že každý jednotlivý soudce bude s to tyto odpovědi nalézt. Proto ty nespočetné instrukce, analýzy, inspekce a konzulta-

Když revoluční nadšení let padesátých o dekádu později pominulo a aktéři socialistického práva vystřízlivěli z opojení „všemocným“ marxismem-leninismem, ideologicky pokřivený formalismus a naivní kognitivní doktrína jediné správné odpovědi převezme dominantní roli v utváření ideologie aplikace práva.

1.2.3 Instrumentální pojetí aplikace práva

„Správné a spravedlivé je to, co slouží a prospívá pracujícímu lidu, lidové demokracii, táboru míru,“⁴⁷ říká dobový článek v Socialistické zákonnosti. Jen několik let předtím Hans Frank definuje právo jako „to, co prospívá německému národu“.⁴⁸ Představitelé obou novodobých totalitárních ideologií zcela nepokrytě ukazují na vyhraněně instrumentální pojetí práva a s ním spojenou velmi specifickou interpretaci práva, na zákonech a jiných formálních pramenech práva nezávislou, byť zcela poplatnou vládnoucí moci.

Tendence používat socialistické soudnictví jako instrument transformace společnosti je viditelná v civilní i trestní judikatuře. V jistém smyslu měla soudcovská metodologie, která se objevila ve střední Evropě 50. let, „binární strukturu“.⁴⁹ To znamená, že soudci věnovali podstatnou část své energie přetváření staršího práva, zatímco ve vztahu k novým socialistickým zákonům byli v tomto smyslu podstatně ukázněnější. Socialističtí soudci se nicméně nerozpakovali v mnoha případech přistupovat aktivisticky též k právu novému. Ačkoliv náznaky „dvojkolejné strategie“ jsou jasně viditelné, aktivistická judikatura v mnoha případech dokazuje, že aktivistická koncepce stalinské judikatury šla mnohem dále než jen k pragmatické manipulaci před-komunistickým právem. Možno říci, že základním cílem stalinského soudcovského aktivismu bylo maximálně zjednodušit systémovou změnu režimu, a to i cestou aktivistického soudcovského rozhodování. Soudce tak byl tím, kdo mohl významně přispět k transformaci demokratického státu ve stalinskou totalitní diktaturu.⁵⁰

ce, které měly neustále udržovat soudce ve vědomosti o současné politické linii. Strana bylo v tomto smyslu jedinou lékařskou autoritou na všechny neduhy společnosti.“ Markovits, I. S. Children of a Lesser God: GDR Lawyers in Post-Socialist Germany. 94 Michigan Law Review 2270 (1996), na str. 2293.

⁴⁷ Kokeš, práce cit. v pozn. č. 44, str. 13.

⁴⁸ Tento výrok podle knihy H. Hildebrandta (Rechtsfindung im neuen deutschen Staate, Berlin 1935, str. 32) cituje Knapp, V. Problém nacistické právní filosofie. V. Linhart: Praha, 1947, str. 46. Tragikomická je skutečnost, že V. Knapp ve své práci z roku 1947, tedy jen rok před komunistickým pučem v Československu, přesvědčivě dokazuje absurdnost takovýchto definic (str. 46, a srov. dále zejm. str. 80 a n.), byť se takovéto definice do středoevropského prostoru vrátily opětovně již za několik let. K těmto úvahám mne inspiroval a na Frankův výrok mne upozornil Jan Kysela, za což mu děkuji.

⁴⁹ Grosswald Curran, V. Fear of Formalism: Indications from the Fascist Period in France and Germany of Judicial Methodology's Impact on Substantive Law. 35 Cornell International Law Journal 101 (2002), na str. 172.

Obečné koncepce nadřazenosti kolektivních zájmů a hodnot nad zájmy individuálními byly opakovaně zdůrazňovány judikaturou.⁵¹ Poměrování konfliktních společenských zájmů bylo v rozhodnutí činěno zcela otevřeně, což byla další velká novinka střední Evropy s jejím tradičně spíše deduktivním modelem odůvodnění soudcovského rozhodnutí. Československý krajský soud tak například poměřoval zájem soukromého podnikatele na straně jedné a družstva na straně druhé užívat garáž a rozhodl, že zájmy ztělesněné v lidové demokratické ústavě jasně favorizují družstvo nad soukromým podnikatelem. „Sice ústava trpí soukromokapitalistické podnikání v omezené míře,“ vysvětluje soud, „poskytuje však současně podporu vyšším formám společenského podnikání, mezi něž náleží i lidové družstevnictví. Proto je při kolisi zájmů výrobního sektoru socialistického a soukromokapitalistického třeba podporovat podnikání veřejné a družstevní, nikoliv podnikání soukromokapitalistické.“⁵² Soud proto rozhodl, v rozporu s jasnými ustanoveními smlouvy, že ukončení nájemní smlouvy bylo platné a vynutitelné.⁵³

Soudy používaly všudypřítomný argument – společenský zájem – téměř ve všech typech věcí, dávající tak za pravdu výše uvedené Fierlingerově tezi, že všechny spory mají svůj politický aspekt.⁵⁴ Podobně aplikovaly soudy pravidla socialistického soužití a právního vědomí pracujícího lidu.⁵⁵

⁵⁰ Typickým příkladem byla kauza NS ČSR z roku 1953, kdy NS reinterpretoval normy zákonného promlčení, aplikovatelné podle nového občanského zákoníku z roku 1950. Podle soudu „[v]znik a trvání takové situace, v níž soud nenachází v zákoně žádného ustanovení, kterého by bylo možno použít přímo nebo alespoň analogicky, ačkoliv je zřejmé, že k dané situaci přihlédnuto být musí, ukládá dnes soudu povinnost, aby rozhodl vždy se zřetelem ke všem zrale uváženým okolnostem případu v souladu se zájmy společnosti [...]“ Soud dále argumentoval též ústavními principy deklarovanými Ústavou 9. května. Rozhodnutí NS ČSR Cz 8/53 ze dne 21. 7. 1953, Sb. s. r. civ. č. 139/1953, str. 233. (cit. text na str. 235).

⁵¹ Jedno z prvních rozhodnutí v tomto duchu bylo rozhodnutí Krajského soudu v Plzni ze dne 23. 7. 1949, sp. zn. R II 116/49, Sb. r. civ. č. 152/1949, str. 210–211 (kauza nájemní smlouvy je rozhodnuta na základě ústavního principu, podle něhož půda patří těm, kdo na ní pracují, i když tato argumentace je viditelnější v komentáři editora Sbírký rozhodnutí než v rozhodnutí samotném).

⁵² Rozhodnutí krajského soudu z 14. 2. 1950, sp. zn. R I 22/50, Sb. r. civ. č. 212/1950, str. 318, na str. 320.

⁵³ Polské soudy v roce 1952 argumentovaly podobně: „Jednotlivec nemůže používat práva z jeho soukromého vlastnictví takovým nepatřičným způsobem, kterým by způsobil vážné problémy při implementaci úkolů, jež musí podle hospodářského plánu dosáhnout organizace socializované ekonomiky.“ Citováno Hazardem, Hazard, cit. výše, pozn. č. 7, str. 85.

⁵⁴ Srov. rozhodnutí krajského soudu z 8. 2. 1950, sp. zn. R III 448/49, Sb. r. civ. č. 191/1950, str. 285 (podle něhož právo žalobce, dospělého univerzitního studenta, na výživné od jeho rodičů závisí na možnostech rodičů, jeho studijních schopnostech, jakož i na zájmu společnosti na studiu, k němuž žalobce žádá podporu).

⁵⁵ Např. rozhodnutí NS ČSR z 9. 11. 1951, Sb. r. civ. č. 3/1952, str. 6.

2. Vázaná ideologie aplikace práva v 70. a 80. let: rozkvět socialistického textualismu

2.1 Pád stalinistické volné aplikace práva

S koncem stalinismu na konci 50. let a s „odhalením“ stalinských zločinů přišlo vystřízlivění nemalé části třebas i do té doby nadšených komunistických právníků. Původní aktivistické teze o soudcovské moci způsobilé přispět k přetvoření společnosti byly z valné části opuštěny. Soudci sami byli obviňováni z přílišného aktivismu a porušování procesních norem při jejich svévolné aplikaci během politických procesů. Novými požadavky na právo se stala jeho stabilita a formalismus⁵⁶ stejně jako centralizace tvorby práva a s ní spojený vypjatý legislativní optimismus. Proces změny původních aktivistických tezí a soudcovské ideologie volné aplikace práva byl velmi pozvolný, probíhal od konce 50. let a po valnou část následujícího desetiletí. Jeho první začátky sahají dokonce již do doby před rokem 1956. Tato změna souvisela s celkovou proměnou otevřeného zneužívání práva doby stalinismu a vytvářením režimu, který přes všechny své negativní aspekty směřoval k většímu zajištění práv občanů než stalinistický režim, kde namísto právní jistoty panovala právní nejistota.

Jasně patrný je rozchod s vypjatým anti-formalismem v rozhodnutí NS ČSR z března 1954, které se týkalo předkupního práva k ideálnímu spoluvlastnickému podílu na nemovitosti. Podle prvoinstančního soudu sice žalobkyni nebyl spoluvlastnický podíl nabídnut ke koupi, čímž byl porušen zákon, výsledek tohoto porušení zákona byl však v souladu s vůlí pracujícího lidu, protože zájem žalovaných převyšuje zájem žalobkyně, která je majetná a dům nepotřebuje; žalovaný – nabyvatel ideálního polovičního podílu na domu – byl totiž třídně uvědomělým pracovníkem, úderníkem s návrhem na vyznamenání, zatímco žalobkyně jen formalisticky lpěla na svém právu, aniž jí nebo pracujícímu lidu vznikla nějaká křivda.⁵⁷

Nejvyšší soud již používá podstatně jinou rétoriku, než jakou argumentoval ještě několik měsíců předtím. Přihlédnutí k třídnímu původu stran sporu a k jejich sociálním poměrům sice může být relevantní, musí se však díť jen v rámci právních předpisů. Také občanský zákoník z roku 1950 je „výrazem vůle všeho pracujícího lidu, vedeného jeho dělnickou třídou“. Jak Nejvyšší soud zdůrazňuje: „Je jen samozřejmou a prvořadou úlohou soudů, aby spravedlivým rozhodováním, tj. rozhodováním, které je v souladu s vůlí pracujících, vyjádřenou v platných právních předpisech, upevňovaly socialistickou zákonnost a vychovávali občany k plnění jejich občanských povinností a dodržování socialistické zákonnosti. Z toho plyne, že

⁵⁶ Hazard, cit. výše, pozn. č. 7, str. 131.

⁵⁷ Rozhodnutí Nejvyššího soudu z 2. 3. 1954, sp. zn. Cz 514/53, Sb. r. civ. č. 88/1954, str. 171.

*„dodržování platných právních předpisů a ne jejich porušování je v souladu s vůlí pracujícího lidu, který si tyto předpisy dal, a je v zájmu celku.“*⁵⁸

Nový legalistický a formalistický trend, aspirující odstranit nezákonnosti stalinismu, měl podporu socialistické právní vědy. Viktor Knapp, nejvýznamnější poválečný právník Československa, ale také „nezničitelný požitník všech variant lidově demokratického počínání“⁵⁹ v souladu se změněnou politickou situací na sklonku 50. let zdůrazňuje, že právník je při aplikaci práva vázán zákonem. Ačkoliv je nezbytné vyhnout se právnímu dogmatismu a formalismu, československé právo nedovoluje soudci rozhodovat jen podle třídního vědomí, a tím vlastně porušovat zákon. Nyní, na rozdíl od tvrzení téhož autora v době vrcholícího stalinismu, mělo být již jen na zákonodárci, aby dostatečně jasným způsobem vyjádřil vůli „vládnoucí“ (tedy dělnické) třídy v zákoně. Bylo proto výhradně na zákonodárci, aby nedovolil možnost, že se právo stane překážkou pro rozvoj ekonomických vztahů. Správná třídní interpretace a aplikace práva musí být nově zabezpečena zákonodárcem již na obecné rovině zákona, a zákon nemá být přepisován soudcem v rovině individuálního řešení jednotlivých kauz.⁶⁰

2.2 Kontradikce mezi rétorickým anti-formalismem a praktikovaným formalismem

Pokud čteme díla československé socialistické „teorie státu a práva“ ze 70. či 80. let, míra jejich rétorického odporu vůči „buržoaznímu“ pozitivismu a formalismu nás zarazí.⁶¹ Socialistická právní věda pokračovala v 70. a 80. letech rétorickým cvičení, podle něhož posláním soudce není mechanické a nesmí být politicky neutrální. Nové soudcovské rozhodování se přitom v téže době stávalo čím dále tím více orientovaným na text zákona.

Ovšem také oficiální sebereflexe komunistických soudců byla silně anti-formalistická. Oficiální sebereflexe komunistického soudnictví je obsažena v částech zprávách, směrnících a stanoviscích vydávaných třemi nejvyššími soudy Československa (federace a dvěma republikovými). Nejvyšší soudy připravovaly tyto dokumenty jako shrnutí a hodnocení stávající judikatury, kterými také reagovaly na aktuální stranické sjezdy. Na začátku takovýchto dokumentů často zdůrazňovaly aktuální stranickou linii.⁶² V těchto oficiálních dokumentech

⁵⁸ Tamtéž, str. 172–173.

⁵⁹ Ulč, O. Malá doznání okresního soudce, 68 Publishers: Toronto 1974, str. 40.

⁶⁰ Knapp, V. Předmět a systém československého socialistického práva občanského. Nakladatelství ČSAV: Praha, 1959, str. 87.

⁶¹ Např. Kučera, E. (red.) Obecná teorie státu a práva. Díl II. Orbis: Praha 1977, str. 275.

⁶² Například na začátku 80. let sjezd KSČ zdůraznil roli socialistických vynálezů a zlepšovacích návrhů. Nejvyšší soud ČSR dne 14. 7. 1981 pohotově a servilně reagoval stanoviskem, kterým rozebíral judikaturu vztahující se k této otázce. Své stanovisko, jak bylo v takových případech obvyklé, zahájil Nejvyšší soud tezemi poplatnými vládnoucímu režimu. Srov. sp. zn. Cpj 163/80, in: Sb. r. civ. č. 16/1982, str. 152.

rétoricky anti-formalismus socialistického soudnictví vždy vítězí ve svém boji s „buržoazním“ pozitivismem a dogmatismem.

„Soudci a státní notáři jsou funkcionáři socialistického státu,“ zdůraznilo ve své směrnicí „k hlavním ideologickým problémům v rozhodovací činnosti soudů a státních notářství“ plénum Nejvyššího soudu ČSSR, „musí ve své rozhodovací činnosti vycházet z pozic marxismu-leninismu a ze současného stavu společenského rozvoje objasněného v dokumentech vrcholných stranických orgánů.“⁶³ Soudcům bylo toutéž směrnicí přikázáno následovat „marxisticko-leninskou světovou ideu“, soudci měli bojovat proti zbytkům buržoazního světa v lidském myšlení a proti pokusům buržoazie překazit úspěšnou cestu socialistické společnosti směrem ke komunismu.⁶⁴ Soudcům bylo dáno na vědomí, že musí učit masy správnému socialistickému způsobu života, musí si být vždy vědomi, že jejich činnost není pouhou aplikací zákona, ale také řešením důležitých společenských problémů.⁶⁵ Nejvyšší soud rovněž varoval soudce před „jednostranným, od skutečnosti odtrženým teoretizováním“.⁶⁶

Nejvyšší soud také poměrně otevřeně přiznal, že soudnictví je pouhým nástrojem komunistické strany při prosazování její politiky, jejíž aktuální podoba se může měnit. „Znalost současné politiky Komunistické strany Československa a uplatňování její vedoucí úlohy jsou hlavními podmínkami a zárukami třídní interpretace a aplikace práva.“⁶⁷ Jak vidno, takovéto hodnocení je dosti pragmatické. Nejde o abstraktní ideál komunismu, kterým by se měl soudce řídit, ale jde o „současnou“ politiku komunistické strany, na které záleží. Jde o závažné poselství komunistickému soudci, který není někým, kdo by mohl nezávisle hledat cíle a účely zákonné úpravy. Jedinou institucí k tomu legitimovanou, jedinou institucí oprávněnou a způsobitou nalézat obecné pravdy, byla samozřejmě jen a pouze komunistická strana, ospravedlněná svou vědeckou vševědoudcností a režimem, který, slovy V. Havla, „sebe sama identifikoval s pravdou“.⁶⁸

Zmíněné teze jsou ale pouze pozlátkem, za kterým se skrývá zcela jiný obraz práva umírajícího režimu. Pokud totiž pozorně studujeme socialistické učebnice platného práva, teorie práva nebo judikaturu pozdní doby reálného socialismu,

⁶³ Směrnice pléna Nejvyššího soudu Československé socialistické republiky k hlavním ideologickým problémům v rozhodovací činnosti soudů a státních notářství. Sb. s. r. 1974, str. 441–458, na str. 444.

⁶⁴ Tamtéž, str. 446.

⁶⁵ Tamtéž, str. 449.

⁶⁶ Tamtéž, str. 455.

⁶⁷ Tamtéž, str. 456 (moje zvýraznění).

⁶⁸ Václav Havel, čelící obžalobě za aktivity ve Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných (VONS), ve své obhajobě před senátem Městského soudu v Praze v říjnu 1979 („moc, která sebe samu identifikuje s pravdou, nepřipouští, že by se mohla dopouštět nějakých nespravedlností.“). Havel, V. Vlastní obhajoba. In: Havel, V. Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Torst: Praha, 1999, str. 375–388, na str. 376.

propast mezi onou rétorikou anti-pozitivismu a skutečně praktikovaným rigidním zákonným pozitivismem je ohromující. Anti-formalistické ideály, které justice i právní akademie navenek tolik zdůrazňovaly, zůstaly z větší části toliko na papíře. Většina z nich byla mnohem spíše přáním než realitou vedení komunistického soudnictví.

Formalismus valné části socialistické právní vědy lze vysvětlit poměrně snadno. Pokud si chtěl právní akademik zachovat trocha sebeúcty, čelíc režimu reálného socialismu, nebylo jiné cesty než dogmatické rozборы tehdy platného práva.⁶⁹ Řada těchto analytických prací dosáhla dobré úrovně. Tendence k analytickým studiím partikulárních právních problémů ovšem nezbytně vytvářela příhodné podhoubí pro upevňování doktrín pojmové jurisprudence, a tudíž i zákonného pozitivismu, a tedy i ideologie vázané aplikace práva.

Co bylo v justici dosaženo, bylo zjevné vměšování se komunistické strany do politicky citlivých, z větší části trestních řízení. V trestním zákoně se vždy našla dostatečně široká ustanovení, která vybraní soudci ochotně, byť často opět spíše formalisticky, aplikovali na nepočetné skupiny českých, slovenských, východoněmeckých či maďarských disidentů. Slovy jednoho z nejvýznamnějších soudobých středoevropských právních teoretiků, „v socialismu byla [...] právní věda dominována pozitivismem norem, a fakta nalézána v soudním řízení tento model pouze doplňovala. Proto možno říci, a v tom nám tento model do jisté míry připomíná duální strukturu institucionalizace národního socialismu, že vynucování vlastních zájmů probíhalo kdykoliv, a to zcela volně (včetně použití brutální síly, protiprávních zásahů, nebo dokonce umlčením zákona), zatímco v neutrálních oblastech masové aplikace práva převládala jednoduchá aplikace zákona.“⁷⁰

Je sice pravda, že komunistická právní věda používala řadu marxistických frází, které byly a priori anti-pozitivistické a často sociologizujícího charakteru. Byla to však zpravidla aktivita bez nějakého hlubšího smyslu a ornamentální povaha takovýchto frází jednoznačně převažovala nad jejich dalekosáhlejším dopadem. Typicky československá normalizace byla slovy V. Havla zvláštním „post-totalitním“⁷¹ obdobím, kdy se víra v marxismus vytratila téměř ze všech oblastí společnosti, a to pravděpodobně i z těch nejvyšších sfér aparátu komunistické strany. Teze komunistické strany jsou nyní následovány nikoliv v důvěře v její neomylnost, ale spíše u vědomí jejího mocenského monopolu v systému diktatury jedné strany.

⁶⁹ Podobně Jičínský, Z. Právní myšlení v 60. letech a za normalizace. Prospektrum: Praha, 1992, str. 186–193.

⁷⁰ Varga, Cs. Legal Scholarship at the Threshold of a New Millenium, Acta Juridica Hungarica, (2001) sv. 42, č. 3–4, str. 181–201, na str. 191.

⁷¹ Havel, V. Moc bezmocných In: Havel, V. Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970–1989, Torst: Praha 1999, str. 224–330, zejm. str. 229–230.

2.3 Nový socialistický formalismus 70. a 80. let

Ačkoliv českoslovenští soudci, resp. jejich nikoliv malá část, pokračovali ve svém politickém a anti-pozitivistickém rozhodování až do 60. let, nejpozději v 70. letech je již dominující soudcovská kultura, jak nám ji zprostředkovává oficiální sbírka soudních rozhodnutí, zcela jiná.

Na jedné straně stojí již shora rozebírané anti-pozitivistické traktáty směrnic tří nejvyšších soudů a zejména federálního nejvyššího soudu, zvláště pak „Zpráva předsedy NS ČSSR o významu ideologické práce v justici“⁷² a „Směrnice pléna NS ČSSR k hlavním ideologickým problémům v rozhodovací činnosti soudů a státních notářství“.⁷³ Na straně druhé stojí rozhodující část publikovaných rozhodnutí, které oficiálně vyhlášenému anti-pozitivistickému ideálu vůbec neodpovídají. Styl soudní argumentace je dogmatický, založený zejména na jazykových metodách výkladu. Jakákoliv diskuse o podstatě a účelu regulovaných vztahů téměř mizí, reference na extra-legální pravidla jsou zcela výjimečné.

Samozřejmě, což ovšem z textu publikovaných rozhodnutí nevyčteme, Státostrana si bedlivě hlídala svůj vliv v soudnictví, „telefonní justice“ pokračovala dál ve svém životě nezávisle na zákonech komunistického režimu. Režimu se dostávalo nezbytných soudců ochotných persekvovat těch několik málo československých disidentů.⁷⁴ Justice jako celek se ovšem ve zcela převažující většině kauz změnila ze soudců-revolucionářů, kterými byli v první komunistické dekádě, v soudce-byrokraty v režimu upadajícího reálného socialismu. Revoluční zanícení stalinistických soudců-revolucionářů ze soudních síní střední Evropy zmizelo a již se tam nikdy nevrátilo.

Volná soudcovská ideologie aplikace práva stalinistického režimu se proměnila ve vázanou ideologii aplikace práva režimu pozdně socialistického (byť, pravda, ideologii selektivně neaplikovanou v kauzách politického významu). Kde první komunističtí soudci tolik zdůrazňovali efektivitu, racionalitu, přiměřenost právních řešení novému lidově demokratickému režimu a kde se někdy ani nezdráhali judikovat v rozporu s textem zákona, pokud to považovali za nezbytné, tam jejich následovníci o dvě či tři dekády později shledávají sami sebe nezpůsobitelnými k takovému postupu. Instrumentální uvažování, tak typické pro raný středoevropský komunismus, téměř zcela mizí.

Teze o exkluzivitě psaného práva a všemocnosti psaného textu měly za následek, že cokoli jiného se socialistickým soudcům jeví jako podezřelé. Na rozdíl

⁷² Zpráva předsedy Nejvyššího soudu Československé socialistické republiky J. Ondřeje o významu ideologické práce v justici. Sb. s. r. 1974, str. 432–441, str. 439.

⁷³ Cit. výše, pozn. č. 63.

⁷⁴ Srov. zajímavý výklad v knize Uhl, P. Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla. C. H. Beck: Praha 1998.

od doby stalinismu komunističtí soudci 70. a 80. let jen zřídka ukazují principy a účely, které stojí za jejich rozhodnutím. Na jednu stranu to samozřejmě bylo souladné s anti-aktivistickou atmosférou tehdejší soudcovské kultury a ideologií vázané aplikace práva, na straně druhé se však od soudce přinejmenším formálně očekávalo, že bude dále výchovně působit na společnost, a to i prostřednictvím svých rozhodnutí. Měl-li však vskutku působit ve společnosti výchovně, je s takovýmto cílem neslučitelná formalistická a pozitivistická soudcovská argumentace, pro veřejnost jen obtížně srozumitelná.

Z tohoto hlediska byl soudcovský formalismus odůvodnění soudního rozhodnutí opakovaným terčem kritiky. Nejvyšší soudy ve své funkci nejvyššího soudního ideologa opakovaně kritizovaly, že soudci neužívali reflexe politické, morální či výchovné povahy v těch odvětvích, kde by to bylo zvláště třeba, zejména v případech práva rodinného, v pracovních sporech a v majetkovém právu. Nejvyšší soudy znovu a znovu nižší soudy napomínaly, že jejich rozhodnutí musí být psána tak, aby se stranám sporu dostalo nejen rozhodnutí ve věci, ale také poučení o správných socialistických hodnotách a principech; budoucí spory tak měly postupně ubývat s tím, jak se společnost bude blížit komunismu.⁷⁵

Ale ani nejvyšší soudy kromě obecných frází nebyly s to ukázat příklad anti-formalistického odůvodnění, a to ani v rozhodnutích, která v oficiální sbírce soudních rozhodnutí bezprostředně následují po jejich vlastních plamenných anti-formalistických frázích. Přímo se nabízí podezření, že všechna ta rétorická anti-formalistická cvičení, která československé nejvyšší soudy v posledních dvou dekádách existence komunistického režimu se železnou pravidelností opakovaly, nebyla brána vážně ani jejich autory samotnými.

Při svém studiu judikatury soudů v bývalé NDR dospívá ke stejnému závěru i Inga Markovits. Po zevrubné analýze zcela apolitické kauzy, kterou řešily tři instance východoněmeckých soudů a ukončil ji až Nejvyšší soud NDR, tato specialistka na právní režim východoněmeckého komunistického režimu uzavírá: „Dva znaky této kauzy jsou v tomto smyslu hodny pozornosti: skutečnost, že se všechny tři soudy, zcela v protikladu se socialistickou filozofií, přiklonily k formálnímu pojetí spravedlnosti a zcela se vyhnuly materiální analýze. Ve svém rozhodnutí byly až překvapivě nevyvalšované [...] Americký soudce by v obdobném případě se zcela klidným svědomím manipuloval formálním právem ve svém hledání spravedlnosti. Socialističtí soudci byli příliš opatrní a příliš ukáznění učinit něco podobného. Jak jeden západoněmecký soudce podotkl o svých nových východoněmeckých kolezích: „Postrádají interpretační odvalu.“⁷⁶

⁷⁵ Srov. stanovisko Nejvyššího soudu ČSSR z 23. 11. 1967, sp. zn. Prz 36/67. In: Nejvyšší soud o občanském soudním řízení a řízení před státním notářstvím. Sborník směrnic, usnesení, rozborů a zhodnocení soudní praxe pléna a presidia Nejvyššího soudu 1965–1967. Praha, 1974, str. 92, str. 144, 149.

⁷⁶ Markovits, Children of a Lesser God, cit. výše, pozn. č. 46, str. 2302.

Příklad formalismu je možno spatřit v četných případech stíhání trestného činu příživnictví. Na rozdíl od jejich stalinistických předchůdců o dvě dekády dříve, soudy 70. a 80. let rozhodují případy příživnictví formalisticky, nesnaží se učít obžalované příživníky lepšímu životu, jak se vyhnout jejich nežádoucímu způsobu života, nebo kde by si mohli nejlépe najít práci. Namísto toho těmto kauzám, kde by pochopitelně výchovná role soudu byla nejvíce na místě, neomezeně vládne zákoný pozitivismus.⁷⁷

Někdy v době normalizace se vedle defenzivního smyslu formalismu, který charakterizuje asi každou soudcovskou soustavu v autoritativním či totalitárním státě, objevuje ve velkém měřítku také formalismus pragmatický, který se soudci snaží ulehčit jeho práci a zbavit jej přebytečných soudcovských rozhodnutí. Jak vzpomíná J. Vyklický, s prodlužující se dobou soudního řízení stanovil československý komunistický režim na počátku 80. let maximální procenta kauz starších pěti let na jednotlivých soudech. Tato procenta byla dosahována bez větších problémů, ovšem na úkor rozhodování arbitrárního a formalistického.⁷⁸ V době postkomunistické se s tímto fenoménem shledáme opakovaně.

Soudy nijak nezaostávaly ani ve formalistické argumentaci při trestání politických deliktů. Např. NS ČSR v odvolacím řízení v jedné z nejsledovanějších politických kauz Československa 70. let, trestním postihu aktivistů Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných (VONS), nebyl zdaleka s to se vypořádat s obhajobou obžalovaných, takže namísto toho volil zcela formalistickou cestu logicky zdánlivě jednoduché subsumpce činnosti obžalovaných pod ustanovení trestního zákona.⁷⁹ Odpověď na námitku V. Havla, že potrestání obžalovaných v kauze aktivit VONS (tedy Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných) vylučuje, že by v Československu mohl být jen jediný nespravedlivě stíhaný, v rozsudku vůbec nezazněla, stejně jako nezazněl ani argument, který by se vypořádal s právy obžalovaných, které jim příslušely z mezinárodních paktů o lidských právech ratifikovaných tehdejší ČSSR.

⁷⁷ Publikovaná soudní rozhodnutí zejména ze 70. let jsou plná případů trestné činnosti typu příživnictví. Srov. např. dvě rozhodnutí NS ČSR ze dne 27. 9. 1971, sp. zn. 6 Tz 33/71, Sb. s. r. tr. č. 9/1972, str. 108 a ze dne 25. 10. 1971, sp. zn. 7 Tz 84/71, Sb. s. r. tr. č. 10/1972, str. 115 (problematika příživnictví je rozhodována zcela formalistickým způsobem). Jak trestných činů příživnictví přibývá, z oficiální sbírky rozhodnutí naopak na sklonce 70. let mizí.

⁷⁸ Vyklický, J. Úvahy o soudnictví. Soudce, 2001, č. 6, str. 3, na str. 5.

⁷⁹ Nepublikovaný rozsudek Nejvyššího soudu ČSR ve věci vedené pod sp. zn. To I 4/79 (odvolací řízení ve věci věc Uhl a spol., kauza VONS – podvracení republiky), k námitkám obžalovaných o tom, že nebyla dostatečně zjištěna individuální vina jednotlivých osob, na str. 7 říká: „[...] všichni obžalovaní byli členy tzv. Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných, všichni se dohodli na náplni práce tohoto tzv. výboru, dohodli se i na jeho cílech a souhlasili i s možností spolupráce se zahraničím. Všichni obžalovaní se také na této činnosti od založení výboru až do svého zadržení aktivně podíleli. Proto jsou všichni zodpovědní za veškerou činnost tzv. Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných, i když míra účasti na této činnosti nebyla u všech obžalovaných stejná.“

2.3.1 Autoritářská koncepce práva a utváření koncepce omezeného práva

Právo zemí reálného socialismu nikdy nebylo vnímáno jako souhrn interakce formálních i neformálních vlivů (jak to chápe např. teorie racionálního právního diskursu), ale vždy výlučně mocensky: bylo tedy nahlíženo jednoduchým autoritářským způsobem, kdy je pouhou další převodovou pákou všemocné Strany („Základní formou, kterou se na úseku soudnictví uplatňuje vedoucí úloha strany, je tedy zprostředkující vliv práva.“⁸⁰). Soudobé pojetí práva předpokládá nejen tvorbu práva realizovanou centrálně legislativou, ale též soustavně decentralizované dotváření a přetváření práva interakcí názorů právní doktríny, judikatury stejně jako činnosti samotných adresátů práva. Všimněme si, že ve všech definicích práva doby reálného socialismu je naopak zdůrazňován mocenský etatizující a centralizující element. Právo přichází k soudcům již ve své úplné a nedotknutelné podobě, funkcí soudce nebo právní vědy není na jeho dotváření jakkoliv participovat. Právní diskurs v komunistické Evropě proto měl a pohříchu dosud má vyhraněně autoritářské rysy.

Každý právní diskurs samozřejmě nezbytně obsahuje autoritativní rysy, které se kromě legislativní tvorby práva projevují mj. v interakci právních názorů vyšších a nižších soudů. Judikatura vyšších soudů, jak podrobně rozvedu dále, nezbytně působí autoritativně a v jistém smyslu též normativně. Autoritářský diskurs je však něco kvalitativně jiného. S. Rodin, profesor záhřebské právnické fakulty, k tomu říká, že takovýto autoritářský diskurs, jehož řada prvků stále přetrvává v postkomunistickém prostoru, vnímá právo „jako univerzální a konečnou pravdu. Takovýto diskurs je autoritářský, protože usiluje o dosažení společenského monopolu při určení významu právního a politického jazyka toliko z politického centra, přičemž je komunikován vertikálně výlučně z centra směrem dolů. Je to nicméně stále ještě diskurs, neboť komunikace významu definovaného autoritářským způsobem je nezbytná k uplatnění nároku na univerzální akceptaci, jehož zachování je nezbytnou podmínkou udržení systémové integrity. Zatímco autorita generovaná racionálním diskursem je ze své samé podstaty induktivní a inkluzivní, což činí možným utváření nových kategorií, model autoritářského diskursu je deduktivní, založený na definicích, které mohou a nemusí korespondovat se skutečností a které převádí na nižší stupně společenské nebo profesionální hierarchie.“⁸¹

Na prvním místě je nutno pohovořit o pramenech práva. Socialistická teorie práva byla totiž zásadním způsobem zjednodušená a vytvořila koncepci práva, kterou lze dost dobře nazvat „teorií omezeného práva“.⁸² Jedním z typických

⁸⁰ Rolenc, O., Rolenc, V. K ústavní zásadě nezávislosti soudců. Socialistická zákonnost, 1971, č. 7–8, str. 391, na str. 401.

⁸¹ Rodin, S. Diskurz a autorita v evropské a postkomunistické právní kultuře. Právník, 2006, č. 8, str. 873, na str. 874–875.

⁸² Pro mou inspiraci srov. Lyons, D. Justification and Judicial Responsibility. 72 California Law Review 178 (1984).

znaků post-stalinistické justice je důraz na psané právo.⁸³ V tomto smyslu právní věda opomíjí cokoliv jiného, a to včetně efektivity a působení norem, jejich dopadu na reálné společenské podmínky atd. Zcela stranou pozornosti samozřejmě stojí jakýkoliv jiný pramen práva než zákon, tedy i právo soudcovské, zvyklosti atd. Nebylo to sice tak odlišné od rakouské exegeze 19. století, intelektuální zdroje tohoto modelu však byly jiné. Nový socialistický zákonný pozitivismus byl směsí několika marxistických frází, ideologického důrazu na centralizovanou právotvorbu, a intelektuální impotence řady autorů socialistické právní vědy, zejména těch, kteří nahradili své předchůdce odstraněné po roce 1968.

Právo není ničím více než souborem právních norem, tvrdil na konci 50. let Viktor Knapp.⁸⁴ Obdobně v Maďarsku I. Szabó definuje v 60. letech právo socialistické společnosti tímto „revolučním“ způsobem: „*Socialistické právo [...] a) je systematizovaným celkem norem chování vytvářených (a, pokud je to nezbytné, sankcionovaných) socialistickým státem; b) tyto normy adekvátně odpovídají obecným zájmům definovaným materiálními životními podmínkami pracující třídy a pracujících obecně; [...] c) socialistické právo podporuje obranu a další vývoj socialistického způsobu výroby a dalších společenských vztahů na nich založených a v konečné fázi vybudování komunismu a beztřídní společnosti; d) protože socialistické právo jako celek odpovídá obecným zájmům a vůli pracujícího lidu, jeho realizace je čím dále tím více dána dobrovolným dodržováním; socialistický stát tím, jak vytváří patřičné normy socialistického práva, a jejich aplikováním vykonává výchovný vliv na dělníky, kterým dosahuje dobrovolného dodržování těchto pravidel chování; realizace těchto norem je však zatím vždy v konečné fázi sankcionována mocenskou silou socialistického státu.*“⁸⁵

Tato pseudo-marxistická definice velmi dobře ilustruje perverzi původní sociálně kritické marxistické doktríny, k níž došlo v totalitárních státech sovětského bloku. Definice je jakýmsi prolutím primitivního pozitivismu s několika pseudo-marxistickými postuláty, s nimiž ovšem autor zachází jako s fakty. To si může dovolit s ohledem na „vědecký“ charakter marxismu-leninismu, který jej předem vyvíjí z omylu. „*Právní úprava už jen s ohledem na skutečnost svého přijetí je správná a zároveň i realizovaná [...] A tak jediným důvodem selhání práva může být, jak Marx ironicky podotkl o právotvorných aktivitách Bedřicha Viléma IV., nedokonalost tohoto světa.*“⁸⁶

⁸³ Takovýto důraz kladli i dva renomovaní právní teoretici: I. Szabó v Maďarsku (Die theoretischen Fragen der Auslegung der Rechtsnormen. Akademie-Verlag: Berlin, 1963) a J. Boguszak v Československu (Základy socialistické zákonitosti v ČSSR. ČSAV: Praha, 1963, např. str. 143).

⁸⁴ Knapp, cit. výše, pozn. č. 60, str. 21.

⁸⁵ Definici I. Szabó cituje a překládá do angličtiny Kulcsár, K. Politics and Law-Making in Central-East-Europe. In: Péteri, Z. (ed.) Legal Theory. Comparative Law. Studies in Honour of Professor Imre Szabó. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1984, str. 202.

⁸⁶ Kulcsár, tamtéž, str. 203.

2.3.2 Socialistická koncepce statické interpretace práva

Interpretace práva nebyla na socialistických univerzitách předmětem, který by byl příliš studován, a socialistická právní věda tuto tematiku spíše ignorovala. Soudcovské dotváření práva, nebo dokonce jakákoliv kreativnější metoda interpretace byla pro socialistickou právní vědu podezřelá. Není jistě náhodou, že rozsáhlá dvousvazková československá učebnice „obecné teorie státu a práva“ z roku 1975 vůbec nezná teleologickou metodu výkladu a samotné problematice právní interpretace věnuje osm stránek, z velké většiny naplněných prázdnými ideologickými floskullemi.⁸⁷ Ačkoliv explicitě odmítá interpretační postupy 19. století, ve skutečnosti zcela přebírá Savignyho čtyři metody výkladu práva (bez Savignym výslovně nepojmenované metody teleologické).⁸⁸

Vulgarizované jazykové metodě výkladu práva bylo socialistickou jurisprudencí souzeno plně kontrolovat interpretaci. Na rozdíl od teleologické metody výkladu totiž argumenty jazykovým výkladem, „logikou“, případně výjimečně historií vzniku zákona zákonu nepřidávají nic zvenčí.⁸⁹ V jedné z mála prací československé socialistické právní vědy, která se uceleně věnuje interpretaci „socialistického“ práva, J. Čapek zpochybnil samotnou podstatu jak historické, tak teleologické metody výkladu práva. Protože úmysl zákonodárce je objektivně nepoznatelný (ledaže by byl explicitě formulován v textu), nemůže hrát při výkladu práva větší roli. Interpretace se zdála být spíše čímsi, co vyplývalo pouze z chyb zákonodárce, a bude-li zákonodárce plnit svůj úkol lépe, žádné interpretace nebude vůbec třeba.⁹⁰

Socialistická právní věda nebyla s to odlišit mezi textem právního předpisu a jeho významem a z tohoto důvodu vytvořila jednoduchou teorii norem, které ztotožnila s textem zákona.⁹¹ Koncepce interpretace práva byla pozoruhodným způsobem statická a zcela opomíjela jakoukoliv kreativitu. Paradigma interpretace socialistického práva postrádalo jakékoliv dynamičtější elementy. Statická

⁸⁷ Kučera, cit. výše, pozn. č. 61, str. 275–283. Podobně nezná teleologickou metodu výkladu práva ani stalinistická učebnice Aržanov et al., cit. výše, pozn. č. 22, str. 409–10.

⁸⁸ Obdobně podle maďarské teorie práva 60. let není teleologická interpretace ničím jiným než „*útekem, technikou vyvinutou buržoazními právníky na sklonku minulého (devatenáctého – pozn. Z.K.) století, aby mohly být uspokojeny potřeby doby – právní závěry totiž mohou být vyvozeny jen ze skutečného textu, tedy význam může být definován jen a pouze z normativního textu.*“ Szabó, I. A jogszabályok értelmezése. Közgazdasági és Jogi Könyvtudós. Budapest, 1960, kap. II, str. 104 a n., cituje Varga, Cs. Lectures on the Paradigms of Legal Thinking. Budapest, 1999, str. 159.

⁸⁹ Srov. výklad Csaby Vargy kritizující přežil středoevropské koncepce, práce cit. v předchozí pozn., str. 159.

⁹⁰ Čapek, J. Interpretace socialistického práva. AUC Iuridica 1983, Monographia XL. Praha, 1983, str. 76 („*Zjištění úmyslu zákonodárce se pohybuje v poněkud mlhavých mezích; stojím na stanovisku, že jinak než z textu normativního aktu může být sotva spolehlivě zjišťován.*“).

⁹¹ O tom kriticky Knapp, V., Holländer, P. Právne myslenie a logika. Bratislava, 1989, str. 200.

koncepte interpretace práva byla podporována celkovou atmosférou právní komunity ovládané ideologií vázané soudcovské aplikace práva, kde se interpretace jeví jako důsledek logické dedukce, aniž se kdokoliv obtěžuje vysvětlit, jak ona „logika“ vlastně v právním myšlení skutečně pracuje. Kognitivistický pohled na interpretaci pak ukazuje interpretaci jako relativně jednoduchý fenomén, jehož výsledek je vždy správný či nesprávný.⁹² Ostatně již stalinistická učebnice teorie státu a práva optimisticky říká, že „v sovětském státě může být výklad sovětského zákona při jeho použití jen takový, že odkryje skutečný a přesný smysl zákona [...]“⁹³

V Československu se komplexnější teorie soudcovského práva objevily jen v období Pražského jara, kdy např. J. Bičovský formuluje tuto koncepci práva (v podstatě v duchu právního realismu): „Právní norma je tu vlastně jen formou, ale obsah jí dává teprve ten, kdo jí užívá, kdo tvoří, vykládá a řeší společenské vztahy dotčené právem [...]“⁹⁴ Takovéto názory byly již na počátku normalizace velmi ostře kritizovány. Článek z roku 1971 na jednu stranu klade na soudce rétoricky vysoké nároky na znalost marxismu-leninismu a pochopení linie komunistické strany,⁹⁵ na druhou stranu chápe soudcovskou činnost zcela mechanicky. Podle normalizačních autorů totiž prý zákony, jimiž je socialistický soudce vázán, soudci „v podstatě mnoho volnosti neposkytují“: „Osobnost soudce se v důsledku toho projevuje nikoli navenek se výrazně projevující volností při výkonu soudcovské funkce, nýbrž naopak podrobnou znalostí právních předpisů usměrňujících jeho činnost a uměním přesně, iniciativně a pohotově je při výkonu soudcovské činnosti používat.“⁹⁶

Lepší charakteristiku socialistického soudce jako robota mechanicky aplikujícího texty zákonů si můžeme jen obtížně představit. Podobné postuláty vysvětlují, proč se na socialistického soudce a právníka vůbec nahlíží jen jako na nemyslní, mechanický stroj, který se schovává za paragrafy nařízení a směrnic, těch nejtýpčtějších pramenů socialistického práva. Šlo v jistém smyslu o návrat

⁹² To se promítá např. do učebnic platného práva. Typicky srov. Kalenská, M. (red.), Československé pracovní právo. Panorama: Praha, 1980, str. 36 („Uplatňování (aplikace) právní normy předpokládá přesné poznání jejího obsahu. Toto poznání je někdy obtížné, a proto se musí použít výkladu (interpretace) normy, který je součástí aplikace. (moje zvýraznění). Text dále rozlišuje výklad jazykový, logický, systematický, event. historický, a charakteristicky opět nezna teleologickou metodu.)

⁹³ Aržanov et al., cit. výše, pozn. č. 22, str. 406.

⁹⁴ Bičovský, J. Některé pohledy na problémy soudcovské nezávislosti, Socialistická zákonost, 1968, č. 7, str. 402, na str. 409.

⁹⁵ Srov. Rolenc, O., Rolenc, V. K ústavní zásadě nezávislosti soudců. Socialistická zákonost, 1971, č. 7-8, str. 391, na str. 396 („Socialistické právo lze vykládat jen socialisticky a lze mu dávat pouze takovou obsahovou náplň, která odpovídá potřebám socialistické společnosti v dané etapě jejího vývoje.“), na str. 401 atd. nebo Rolenc, V. Soudce a společnost. Socialistická zákonost, 1971, č. 4, str. 193, na str. 197.

⁹⁶ Srov. Rolenc, O., Rolenc, V. tamtéž, na str. 395–396 (Bičovský je jediný, jehož oba Rolencové, normalizátoři z NS ČSSR a MS ČSR, kritizují jmenovitě).

ik utopické koncepci Velké francouzské revoluce,⁹⁷ která se ovšem v čisté formě nikdy ve středoevropském prostoru neprosadila. Jinými slovy, socialistický soudce jako produkt socialistické revoluce a s ní spojené totální destrukce autonomního právního stavu jde daleko za všechny středoevropské koncepce 19. století.

3. Pokus o vysvětlení příčin socialistického formalismu a zákonného pozitivismu

Právní nejistota způsobená stalinistickým aktivismem v aplikaci práva a s tím související ideologií volné aplikace práva byla hlavním problémem, kterému teoretici po pádu stalinismu čelili. Na sklonku 50. let se proto ve střední Evropě objevují práce právní teorie,⁹⁸ které se snaží nově formulovat a propracovat principy socialistické zákonnosti. Koncepce socialistické zákonnosti sice existovala v pokřivené a více méně jen rétorické podobě i ve stalinismu, nová post-stalinistická koncepce však ve snaze vyhnout se jejímu obcházení dostává silné formalistické rysy. Utváření nového obrazu práva a jeho aplikace je proto ve středoevropském regionu nutno v prvé řadě vnímat ve světle zločinů spáchaných na konci 40. a v průběhu 50. let minulého století. Většina teoretiků dochází k názoru, že jediným řešením dilematu života v diktatuře je mnohem striktnější vazba na text zákona a jasná a bezpodmínečná vázanost soudce zákonem.

Na sklonku 50. let byla většina nových socialistických zákonů již přijata, a nebyl proto žádný důvod pobízet soudce k přepisování těchto nově přijatých zákonů. Revoluční potřeba mít aktivistické soudce na sklonku 50. let zmizela a nová právní politika režimu reálného socialismu nemohla tuto skutečnost nereflektovat. Ideologie vázané aplikace práva vystřídala stalinistickou ideologii soudcovské volné aplikace práva v okamžiku, kdy zmizela potřeba, aby právo bezprostředně participovalo na „třídním boji“. Stalo se tak tedy v okamžiku konsolidace režimu, kdy nový systém začal pevně kontrolovat veškeré právo, pojímané jen jako souhrn zákonů a jiných právních předpisů. Nahlížíme-li anti-formalismus v právu potřebou přetvářet právo nepohodlné komunistickému režimu, v nové post-stalinistické době se z anti-formalismu stala relativně zbytečná idea. Komunistický režim měl dostatečné množství jiných možností, jak jemu nepohodlné právo obejít, zrušit nebo změnit. Pro centralizující ambice

⁹⁷ Srov. Merryman, J. H. Francouzská úchylnka, Právník, 1998, č. 12, str. 1062.

⁹⁸ Srov. Boguszak, J. Právní záruky socialistické zákonnosti v Československé republice. Právník, 1959, č. 2, str. 113; Boguszak, J. Základy socialistické zákonnosti v ČSSR. ČSAV: Praha, 1963. Viz také Foustka, R. N. K pojmu socialistické zákonnosti. Právník, 1959, č. 10, str. 932, který upozorňuje na možnost zneužití politického výkladu zákona.

komunistického režimu byl jakýkoliv soudcovský aktivismus jako centrem přímo nekontrolovaná justiční kreativita nepřijatelný.⁹⁹

Další důvod proměny stalinské ideologie aplikace práva na sklonku 50. let a v letech 60. není zcela bez ironie. K pochopení tohoto důvodu je však nutno alespoň letmo nastínit Damaškovu klasifikaci ideálů státní moci, jak se projevují v organizaci a fungování soudnictví, totiž ideálu hierarchického a ideálu koordinovaného.¹⁰⁰ Koordinovaný ideál představuje soudnictví složené ze soudců, kteří nejsou specializovaní, v nejryzejší formě to dokonce nejsou ani školení právníci (Anglie do 19. století), kteří hledají v jednotlivých případech individuální spravedlnost namísto práva obsaženého ve formalizovaných pramenech. Tito soudci berou při svém rozhodování v úvahu obsahové a hodnotové argumenty a jsou organizováni v justičním systému tak, že jsou spojeni nikoliv nějakou pevnou hierarchickou strukturou, ale spíše sdílenými ideály a hodnotami. Pro výběr takovýchto soudců je typický politický model, zdůrazňující politická kritéria a preferující soudce s životními zkušenostmi. Výběr soudců je realizován s přihlédnutím k jejich politické orientaci. Soudci jsou jmenováni (nebo ještě pro tento model lépe voleni) ve starším věku, na základě nějaké profesionální historie.

Naopak hierarchický ideál státní moci předjímá soudnictví založené na principech přísné hierarchie, neosobnosti formálních norem práva a logického legalismu. Soudci jsou školení právní profesionálové. Soudcovské sbory existující v tomto ideálu státní moci připomínají byrokracii, a to jak ve svém stylu myšlení, tak ve svém rozhodování. Je charakteristické, že soudcovský sbor je v tomto systému konstituován v rámci tzv. profesionálního (kariérního) modelu. Soudci jsou tedy vybírání administrativním způsobem na počátku své profesní kariéry, jmenování přichází krátce po ukončení právnické fakulty. Selektce budoucích soudců je spíše technická, zkoumá schopnost kandidátů řídit soudní proces a zohledňuje způsobilost kandidátů zejména na základě jejich školních výsledků. S ohledem na apolitičnost výběru kandidátů pro soudcovskou funkci je soudce sám také principiálně apolitickou osobností.¹⁰¹

Damaškovou typologií lze podle mne argumentovat, že soustava střeoevropského soudnictví přelomu 40. a 50. let byla založena na sdílených ideálech vševědoucího a všemocného marxismu-leninismu, jehož znalost sama o sobě generovala jediné správné odpovědi, tedy závěry zcela jasně nadřazené závěrům založeným na formalistických pravidlech buržoazní civilní procedury. Formalismus, ten „nelidský“ nástroj buržoazní justice zneužívaný proti dělníkům, se stal

⁹⁹ Jakab, A., Hollán, M. Dogmatické dědictví socialismu v dnešním právu: příklad Maďarska. Právník, 2006, č. 2, str. 185, na str. 197 (podle autorů jde o „výraz odporu socialismu [...] vůči nekontrolované kreativitě“).

¹⁰⁰ Damaška, M. The Faces of Justice and State Authority. A Comparative Approach to the Legal Process. Yale University Press: New Haven, London, 1986, str. 197 a n.

¹⁰¹ Blankenburg, E. Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. 46 American Journal of Comparative Law 1 (1998), na str. 7 a n.

symbolem něčeho dekadentního, odsouzeného nevyhnutelným dialektickým vývojem na smetiště lidských dějin. Dokonce i řada soudců, právních laiků narychlo vyškolených v lidových právních akademiích, dobře odpovídala Damaškově obrazu koordinovaného ideálu státní moci. Vždyť, jak se psalo i v dobových právnických časopisech, právní laici – pracující lid – snadno poznají nesprávnost soudcovského rozhodování tam, kde soudci rozhodují dogmaticky a v rozporu se zájmy společnosti.¹⁰² Konečně, účast soudců z lidu na výkonu soudnictví tak vyjadřovala komunistické utopistické teze o neustálém zjednodušování práva a jeho přibližování širokým vrstvám.¹⁰³

Dáme-li stranou zločiny stalinistického soudnictví, socialističtí soudci počátku 50. let vskutku často usilovali nalézt nejlepší řešení rozhodované kauzy odpovídající ne pouze zákonu, ale zejména a v prvé řadě hodnotám společnosti, která domněle směřovala mílovými kroky k ráji na Zemi. Po uplynutí první komunistické dekády však byl radikální anti-formalismus počátku střeoevropského komunismu poražen striktně hierarchickým a byrokratickým ideálem práva a státní moci, který ve střední Evropě existoval před 2. světovou válkou a který se, byť v pozměněné podobě, znovu objevil na pozadí nových institucí režimu reálného socialismu na konci 50. let 20. století.

Zatímco vyspělá střeoevropská právní kultura a tradice byla v průběhu trvání střeoevropského komunismu zcela zdevastována, hierarchický ideál státní moci samotný v transformované podobě přetrval a měl dosti síly ne pouze být formován komunistickými ideály spravedlnosti a práva, ale také sám tyto ideály formovat. Tento model byl s to přetrvat, protože komunistické soudnictví, přes odlišnou socialistickou rétoriku,¹⁰⁴ bylo ve své podstatě založeno na profesionálním modelu soudců, jejichž dráha je víceméně drahou kariérního soudce.¹⁰⁵ Socialističtí soudci následovali Damaškovu očekávání a adaptovali formalistický a byrokratický model práva včetně jeho charakteristického stylu soudcovského odůvodnění a uvažování.

Stalinistické pokusy o soudcovské rozhodování otevřeně aplikující marxistické principy a doktríny byly navíc v rozporu s pevně zakořeněným střeoevropským zákonným pozitivismem a všeobecně akceptovanou funkcí soudce

¹⁰² Viz Kokešova stať cit. výše, v pozn. č. 44.

¹⁰³ Srov. propagandistickou stať Volíme soudce z lidu lidových a krajských soudů, Socialistická zákonnost, 1957, č. 7-8, str. 465.

¹⁰⁴ Podobně jako systémy následující politický model socialistické státy zdůrazňovaly politický aspekt soudcovské činnosti tím, že komunističtí soudci byli voleni, ať již přímo voliči, nebo zástupci voličů v zákonodárných orgánech. Tento model existoval v Československu od roku 1957 a byl do právního řádu vnesen na základě zákona č. 36/1957 Sb.

¹⁰⁵ Podobně jako jiné „volby“ byly pochopitelně i „volby“ soudců v socialistických zemích jen formální, veřejnou „volbou“ jediného kandidáta s výsledky typu 99,69 %. Ideál typického komunistického soudce byl založen na profesionálním kariérním modelu, a právník se stával soudcem krátce po skončení právnického vzdělávání. Srov. Otu Ulče, popisujícího vlastní „zvolení“, Ulče, cit. výše, pozn. č. 59, str. 23 a n.

ve společnosti. Středoevropské koncepce role soudcovské moci a soudcovské aplikace práva byly před druhou světovou válkou více méně identické s koncepcemi německými a rakouskými. V meziválečných středoevropských poměrech dominoval klasický právní pozitivismus. Největším oponentem pozitivismu nebyly v Československu volnoprávní školy, ale normativismus (ryzí nauka právní), který se právní argumentací vůbec nezaobíral. Právní formalismus byl pro velkou většinu právní vědy a pro soudce přirozeným fenoménem. Lze proto předpokládat, že stalinistický anti-formalismus a ideologie volné aplikace práva narušily ideály širší profesní skupiny právníků jen v omezené míře. Navíc, protože po druhé světové válce se stala západoevropská právní věda a proměňující se koncepce západoevropského práva a jeho aplikace pro většinu právníků reálného socialismu nepřístupnou, měla poválečná věda kontinentálního práva na vývoj socialistického práva jen zcela zanedbatelný vliv. S přihlédnutím k těmto faktům není asi překvapivé, že konvenční právní pozitivismus a kontinentální dogmatické představy o právu a jeho aplikaci měly velký potenciál být reformulovány a v taktu recyklované (a nutno dodat, že ve velmi zjednodušené) podobě znovu použity socialistickou právní vědou.

Pro většinu post-stalinistických teoretiků by bylo neslučitelné s jejich pojetím práva, aby socialistický soudce skutečně otevřeně a aktivisticky artikuloval marxistickou politiku. Stalinistická koncepce práva, zdůrazňující roli norem, represivní povahu práva, naivně kognitivní charakter interpretace práva¹⁰⁶ a identifikující právo s celkem právních norem, byla post-stalinistickou právní vědou dovedena do svých logických důsledků. Komunistická právní věda, věrna ideálům legislativního optimismu, absolutizovala význam právních předpisů a výlučně represivní charakter práva.¹⁰⁷ Právní předpisy dostaly nový posvátný charakter, ony byly identifikovány s vůlí vládnoucí třídy, v rétorice reálného socialismu tedy pochopitelně s vůlí třídy dělnické, jen ony samy o sobě a bez čehokoliv dalšího měly potenciál transformovat společnost. Počínaje pádem stalinistických režimů ve střední Evropě bylo toliko na zákonodárci, aby tvořil právo; jakýkoliv, byť subsidiární, význam socialistické judikatury byl v tomto smyslu až na vzácné výjimky popírán. Pokud by tomu bylo snad naopak, bylo by to v rozporu s principy socialistické demokracie.

Středoevropský hierarchický ideál státní moci a organizace justice byl podstatně silnější než koordinovaný ideál stalinistických soudců také proto, že nastalo celkové rozčarování z údajného zázračného působení vševědoucího

¹⁰⁶ Socialistické právo disponovalo podle stalinistické doktríny s ohledem na unikátní vlastnosti sovětského systému zvláštní vlastností, která umožňovala orgánům právo aplikujícím odkrývat „skutečný a přesný smysl zákona“. Aržanov et al., cit. výše, pozn. č. 22, str. 406.

¹⁰⁷ Doc. J. Ondřej, dlouholetý předseda NS ČSSR, kritizoval Pražské jaro a soudce konce 60. let za to, že se podstatně snížilo zastoupení nepodmíněného trestu odnětí svobody. Ondřej, J. Za další upevnění socialistické zákonnosti v soudnictví. Socialistická zákonnost, 1974, č. 1, str. 1.

a všerešícího marxismu-leninismu ve všech oblastech společenského života, tedy i v soudcovské aplikaci práva. Je nutno si uvědomit že specifický vztah stalinistických soudců k aplikaci jejich práva byl dán revolučním duchem doby. Revoluční zanícení počátku 50. let se však již v průběhu dalšího vývoje středoevropského reálného socialismu přes odlišnou oficiální propagandu nikdy neopakovalo. Občané států reálného socialismu včetně socialistických soudců ztratili (měli-li vůbec někdy) důvěru v pochybné světlé zírky budoucí rajské komunistické budoucnosti. Režim reálného socialismu to pochopitelně dobře chápal. Velmi případně to ostatně hodnotí očitý svědek úpadku stalinistického aktivismu, soudce druhé poloviny 50. let O. Ulč: „*Je přece nerozum předpokládat, že orgasmus by mohl vydržet čtvrt století. Ze všeho zakalení a nadšení zbude přetvářka, kamufláž, a ze všech ideologických tlustospisů velice neužitečný zdroj inspirace. Něco jako bible svatá v bordelu.*“¹⁰⁸

Komunistický režim po pádu stalinismu dále utužil centralizaci právo tvorby. Soudce se stává jen převodovou pákou stranické politiky, a proto není na něm, aby samostatně hodnotil účely a nalézal hodnoty právní úpravy. Jak si ve své studii zkoumající podrobně judikaturu nižších soudů NDR v průběhu čtyř dekad vývoje tohoto státu všimá Inga Markovits, lze dokonce říci, že poststalinističtí soudci měli v jistém smyslu menší míru osobní svobody než jejich stalinistické protějšky: „*Socialistická víra poskytovala soudcům stalinistické éry zásobárnu argumentů, o které opírali svou práci, a které jim tak dávaly morální čest, a paradoxně někdy dokonce jistou míru nezávislosti, kterou naopak postrádali soudci pozdější, rozhodující v mnohem méně ideologické době.*“¹⁰⁹

V tomto smyslu by bylo možno spekulovat, že život ve lži, jak jej brilantně charakterizoval ve své Moci bezmocných V. Havel, je typickým produktem „post-totalitního“ režimu, kde na rozdíl od 50. let již neexistují početnější skupiny občanů, kteří by ideálům režimu vskutku věřili.¹¹⁰ Obdobně podle Ingy Markovits existuje přímá úměra mezi ztrátou důvěry ve vševědouce marxismu-leninismu, v jeho schopnost dávat základ pro jediné „správné“ odpovědi v právu a vzestup důrazu na právní formalismus.¹¹¹

¹⁰⁸ Ulč, cit. výše, pozn. č. 59, str. 319.

¹⁰⁹ Markovits, cit. výše, pozn. č. 27, na str. 845–846.

¹¹⁰ Srov. Havel, V. Moc bezmocných (originál v roce 1978). In: Havel, V. Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Torst: Praha, 1999, str. 248 a n.

¹¹¹ „*Pokud již nevěříte ve svou ideologii, která Vám dává správné odpovědi na důležité společenské otázky, musíte k nalezení těchto správných odpovědí používat formální normy: pochyby o poznatelnosti jasných výsledků zakládají důvěru v procedury. A proto kapitalistické právo, na rozdíl od práva socialistického, umožňuje neshodu o žádoucích výsledcích, a klade tak mnohem větší důvěru na řádný proces, než tak kdy činil socialismus. Náš politický agnosticismus způsobuje, že tolik trváme na fair play. Východoněmečtí, lidoví soudci 50. let a počátku let 60. znali správné odpovědi, resp. si mysleli, že je znali, a proto měli jen malou trpělivost s procesní přesností. Teprve tehdy, když soudy nevěděly, jaký výsledek mají v dané kauze upřednostnit, musely se více orientovat na způsob, jakým své odpovědi naleznou.*“ Markovits, cit. výše, pozn. č. 27, na str. 867.

S tím samozřejmě souvisí velmi pragmatický důvod pro pozitivistickou a dogmatickou podobu argumentace socialistické justice a práva vůbec. Právní vědec, který si chtěl zachovat morální integritu a relativní autonomii na vládnoucím režimu, byl nucen uniknout do ryze pozitivistického rozboru platných zákonů, s minimem úvah teleologických, hodnotových, ekonomických, komparativních atp. Tyto úvahy tak byly vytěsněny z pojmu socialistického práva, což má ovšem dalekosáhlé dopady i pro postkomunistickou právní kulturu. Jak upozornil Z. Jičínský, komunistická akademická práce analyzující určité právní odvětví musí zkoumat dané otázky, „aniž si klade obecnější otázky smyslu, zařazení a celkových souvislostí různých právních institucí“, tedy musí danou problematiku zpracovávat jen „více méně pozitivisticky“. Jakýkoliv odklon od stroze analytického zpracování problematiky musel nutně znamenat „úlitbu bohům“, a tomu se snažili autoři právní vědy disponující sebeúctou pochopitelně vyhnout, resp. tyto úlitby minimalizovat.¹¹²

Stejně tak striktní a bezvýhradné držení se litery zákona mohlo soudce zaštitit před nařčením, že se snad odchýlil od požadované stranické linie.¹¹³ Jen tady a v tomto omezeném prostoru soudcovského formalismu dostává na komunistické moci jinak zcela závislá justice velmi omezenou sféru autonomie. Politický vliv na rozhodování soudů byl ostatně jen zřídka dosahován primitivním ovlivňováním soudců během řízení. Jak dovozuje teoretička práva NDR Inga Markovits na základě svého podrobného výzkumu soudních spisů v archívech východoněmeckého okresního městečka (skrývajícího se pod fiktivním jménem Lüritz), „v době, kdy se případ ocitl na soudě, byl ideální moment pro politické ovlivnění případu zpravidla již promeškán [...] Soudci v Lüritzu se považovali profesionály a strážili si svou nezávislost, kterou jim slibovala jejich ústava. Na rozdíl od svých západních kolegů však východoněmečtí soudci interpretovali svoji nezávislost velmi úzce, téměř teritoriálním způsobem: chtěli si udržet čisté své soudní síně. [...] Soudci v Lüritzu byli pozitivisté: drželi se, jak to bylo jen možné, psaného práva. Pokud se toto právo ocitlo v konfliktu se zájmy místní politiky, soudce v Lüritzu by se nepokusil přetvářet právní normy, ale spíše by se snažil přenést konflikt z jeho vlastní jurisdikce na jiné státní či stranické orgány.“¹¹⁴

Jiný důvod pro přechod k formalistické a vázané aplikaci práva v pozdním režimu reálného socialismu leží ve zvláštním způsobu, jakým byla marxistická dogmata aplikována v sovětském typu komunismu.¹¹⁵ Sovětský model komunis-

¹¹² Jičínský, Z. Právní myšlení v 60. letech a za normalizace. Prospektrum: Praha, 1992, str. 193.

¹¹³ Jak míní např. Inga Markovits o soudcích NDR: „Východoněmečtí soudci měli v oblibě striktně se držet litery zákona, protože tak dodržovali autoritativní stranické názory a současně jim to poskytovalo ochranu proti vnějším vlivům.“ Markovits, cit. výše, pozn. č. 46, str. 2294.

¹¹⁴ Markovits, cit. výše, pozn. č. 27, str. 851.

¹¹⁵ Pro velmi odlišnou a sofistikovanou marxistickou teorii práva srov. Collins, cit. výše, pozn. č. 10, např. str. 5 (zdůrazňující, že marxistická doktrína není rigidní a je otevřená kritice, čímž se liší od doktrín vyznávaných v sovětském diktátorském modelu).

mu aplikoval tzv. marxismus-leninismus v podobě, jak se tato doktrína rozvinula do počátku 20. století. Oficiální ortodoxní dogmata sovětského komunismu tak byla ztělesněna v doktrínách, které krystalizovaly v 19. století a jejichž zásadnější reformulace nebyla připuštěna. Taková reformulace byla naopak protistátním zločinem a považovala se za zvláštní typ hereze, tj. za ty odchylky od jediného „pravého“ marxismu-leninismu. Jak upozorňuje Csaba Varga, nepřátelství socialistické vědy proti novým směrům objevujícím se v západních společenských vědách na sklonku 20. století bylo v nikoliv malé míře způsobeno také konzervativní a zkostnatělou povahou marxistické vědy včetně marxistické právovědy.¹¹⁶

Vnímáme-li propastně odlišný vývoj společenských věd v bývalém východním bloku a v západní Evropě a USA a kupříkladu podstatně odlišný stav právního myšlení v obou pólech bipolárního světa, zdá se, že je to jen část hlubšího problému, který dnes prožíváme ve sjednocující se Evropě. Zdá se totiž, že ortodoxní marxismus-leninismus jako ve své podstatě učení vyjadřující extrém evropského modernismu vytvořil nezanedbatelný časový posun proti toku času v intelektuálním vývoji střední a východní Evropy. Zatímco na počátku 90. let 20. století „západní společnosti již dávno vstoupily do věku, který je někdy označován jako postmoderní éra, modernistické tradice stále dominovaly v Evropě východní“.¹¹⁷

Komunistická právní věda se držela mnoha zastaralých a překonaných doktrín a koncepcí, které by zněly přesvědčivě pro evropské soudce 19. století, pro západního právníka konce století 20. by však už představovaly jen romantické a naivní anachronismy. Jak dnes argumentuje americký specialista na sovětské a ruské právo a přední ruský (a dříve sovětský) právník: „Sovětská právní teorie zůstala v mnoha svých aspektech uvězněna v ‚časové skořápce‘. V té míře, v jaké čerpala ze svého příbuzenství se západoevropskými kontinentálními systémy, vyjadřuje sovětská právní teorie názory a myšlenky 19. století, které byly již dávno západoevropskými právními vědci opuštěny.“¹¹⁸

Ve své pozoruhodné esejí o pojmu socialistického práva napsané pro nově vytvářenou Mezinárodní encyklopedii srovnávacího práva podobnou myšlenku poměrně otevřeně říká I. Szabó. K námitkám těch západoevropských (roz. buržoazních) teoretiků, že socialistická koncepce práva a pramenů práva je hluboce ovlivněna kontinentálním právním dědictvím, totiž Szabó vysvětluje: „Pokud již máme hovořit o jakékoliv podobnosti na tomto poli, spíše bychom měli říci, že

¹¹⁶ Varga, Cs. Theory of the Judicial Process. The Establishment of Facts. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1995, str. 1–2.

¹¹⁷ Berglund, S., Aarebrot, F. H., Vogt, H., Karasimeonov, G. Challenges to Democracy. Eastern Europe Ten Years after the Collapse of Communism. Cheltenham: Northampton, 2001, str. 52.

¹¹⁸ Tak míní Danilenko, G. M., Burnham, W. Law and Legal System of the Russian Federation. 2nd Ed. Columbia University: New York, 2000, str. 3.

*socialistický právní systém se vrátil – byť za jiných společenských podmínek – k názorům na prameny práva vyznávaným v kontinentálních státech na samém počátku buržoazního vývoje.*¹¹⁹

Mám-li vše výše uvedené shrnout, post-stalinistická koncepce práva a jeho aplikace odmítla aktivismus prvních let středoevropského komunismu jako prohrěšek proti doktrínám socialismu. Jak vysvětluje John Hazard, „*v éře po Stalinovi je základním cílem sovětských právníků vytvořit stabilní právní systém, v němž mohou strany případného sporu předem poznat, co je zakázáno*“.¹²⁰ Radikální odmítnutí soudcovské praxe první komunistické dekády ovšem vedlo k vytvoření opačného extrému. Post-stalinistická soudcovská kultura vedla k vytvoření ideologie, která je téměř ideálním výrazem ideologie vázané soudcovské aplikace práva. Inga Markovits dvě desetítky let před pádem Berlínské zdi velmi případně poznamenala: „*Spojení kontinentálního systému (s jeho upřednostňováním obecných pravidel před individuálními případy a jeho formálně deduktivní spíše než induktivní metodou) a marxistické ideologie (s její vírou v jediné správné odpovědi a netolerování kompromisů a neurčitých definic) někdy produkuje v právním myšlení formalismus a scholastiku připomínající pojmovou jurisprudenci devatenáctého století.*“¹²¹

Kauzy rozhodované socialistickými soudci napříč střední Evropou byly poměrně jednotvárné, složené zejména z rodinných sporů. Nereálnost vázané ideologie aplikace práva tedy nebyla natolik zjevná. Formalistický přístup k aplikaci a interpretaci práva mohl v řadě případů zjednodušeného společenského života reálného socialismu zdárně fungovat. Socialistické případy vskutku často nevyžadovaly komplikované právní konstrukce; permanentní hrozba zneužití práva komunistickým režimem činila z vázané ideologie aplikace práva navíc to nejmenší ze všech možných zel. Teprve situace po roce 1989 a zásadní proměna věcí rozhodovaných justicí přinesla do střední Evropy radikální změnu.

¹¹⁹ Szabó, cit. výše, pozn. č. 6, str. 73 (dále pak Szabó zdůrazňuje, že důvody socialistické koncepce pramene práva jsou samozřejmě zcela jiné než důvody koncepce pramene práva vytvořené na počátku kapitalistického vývoje, která reagovala na „arbitrární praxi feudalismu“).

¹²⁰ Hazard, cit. výše, pozn. č. 7, str. 326.

¹²¹ Markovits, I. S. Civil Law in East Germany – Its Development and Relation to Soviet Legal History and Ideology. 78 Yale Law Journal 1 (1968–1969), na str. 2.